

VÁRNAI ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A neolitikus és bronzkori Kína és a korai államalakulás időszaka a régészeti kutatások tükrében

Abstract

Archaeological Research on Neolithic and Bronze Age China, as well as on the Early State Period

An important inquiry in ancient Chinese history concerns the historicity of the Xia dynasty, the assessment of the Shang dynasty, and the transition of power from Shang to Zhou. This study outlines the history of Neolithic and Archaic China, drawing on recent archaeological excavations that significantly enhance our understanding. The focus is on the social dimensions of the long period under investigation.

In analysing the period from the first agricultural settlements to the emergence and evolution of the earliest civilisations, it was discovered that multiple regional cultures evolved independently, and their subsequent interactions laid the foundations of Chinese civilisation. The arrangement of settlement structures and burials suggests a village community structure. Current archaeological excavations indicate that during the Neolithic period there was interaction in fundamental production activities between village communities. By the end of the period, increasing social complexity can be observed, characterised by the development of clan structures and overlapping hierarchies.

In examining archaeological findings, the question arises as to whether the data of the period called Xia period can be taken as evidence for the existence of the Xia dynasty. Some scholars argue that the early Bronze Age urban society of the Erlitou culture corresponds to the Xia period, while others maintain that the evidence is inadequate to support this claim. Consequently, the debate continues as to whether China's First Dynasty was a historical reality or merely a fabrication by later literate-clerks driven by motives of power-technological kind. There is currently no substantial archaeological evidence supporting the dynasty's existence.

Archaeological data confirms that early Shang state organisation established during the period of the urban civilisation of the Erligang culture and later transformed into a highly hierarchical power structure. However, no direct archaeological evidence has been found in Erligang that can be unequivocally linked to the traditional historical accounts. Excavations indicate that the ruins of Yin (Yinxu), associated with the late Shang (Yin) dynasty, can be identified as a king's seat, a centre of authority, and a site of ritual practice. During the period marking the transition from the 20th to the 21st century, archaeological findings in Anyang indicate significant transformations leading to the decline of Shang authority, characterised primarily by the disappearance of

earlier cultural diversity. These changes are scarcely perceptible compared to the final phase of the Shang–Yin period, which accelerated further during the Western Zhou period. This highlights the tension between traditional textual sources and archaeological data.

Keywords: tradition and archaeological data; village community; Neolithic cultures; Yangshao; Dawenkou; Longshan; Erlitou culture – Xia period – ?; Shang period; early Zhou period

Egy igen jelentős kérdés az ókori Kína történetében, hogy mi a helyzet a Xia-kor történetiségével, illetve miképpen ítéltjük meg a Shang-kor helyzetét és a Shang–Zhou-hatalomváltást. Ebben a tanulmányban ismertetem a neolitikus és archaikus Kína történetét a régebbi és a friss régészeti feltárások alapján. Mindez azt igazolja, hogy mennyire nem ismerjük még a kínai történelem múltba vesző időszakának tarka és nem csak a Középső-medencére, a Sárga-folyó és a Jangce „folyóközére” kiterjedő kapcsolatrendszerét.

Jacques Cauvin a XX. század második felének egyik jelentős archeológusa így mutatja be a neolitikumban bekövetkezett változások alapvető történelmi jelentőségét: „Az emberiség jelenlegi állapota a neolitikus forradalomban gyökerezik. Az átmenetnek ez a félelmetes-felemelő korszaka az, amelyben az emberközösség továbblépett vadászó-gyűjtögető állapotából, és lefektette az első szervezett társadalmak alapjait.”¹

Az elmúlt évtizedekben a kínai régészet új műtárgyak, tárgyi eszközök bőségét hozta napvilágra, részben íratlan, részben írott emlékekkel, adatokkal, amelyek tovább növelték annak szükségességét, hogy a kínai történelem írásos hagyományát előre nem látható módon, időnként módosítva, avagy kijavítva, máskor azt részletesen megerősítve, árnyalva közelítsük meg. Ezek a jelentős változások a kutatási terület evidenciaalapjában mélyreható változásokat eredményeznek, mert terminológiai bizonytalanságok következnek belőlük, amelyek abból a kérdésből fakadnak, hogy módszertanilag a régészeti adatok értelmezéséhez „a potenciálisan torzító lencsén keresztül írásos feljegyzések”² mennyiben vehetők tekintetbe a korszak történetének a vizsgálatában.

Robert Bagley emiatt régészként a régészet és a történetírás szigorú szétválasztása mellett érvel,³ és ez bizonyos mértékig megvalósulni látszik a jelenlegi megközelítésekben. Vannak olyan tervek a Loewe- és Shaughnessy-kötet („Cambridge History of Ancient China”) átdolgozásáról, amely egy ismertető cikk kifejezésével „dramatizálja a módszertani megosztottságot a tudósok

¹ Cauvin 1998:18.

² Li 2013: xvii.

³ Bagley 1999: 127.

között”, és elkülönített fejezetekben tárgyalná egy adott időszak történetét és régészetét. A korai kínai íráások hitelessége általában kínos kérdés, amelynek feltárása Schaberg szerint is csak a két tudományterület interdiszciplináris működésével vezethet eredményre.⁴

A régészeti kutatásban és epigráfiában jártas Li Feng helyénvalóan el kívánja kerülni ezt a kettéosztottságot, és egyfajta ívet követ a tárgyalásában a neolitikus földműves közösségektől az első birodalmak megszilárdulásáig. Rámutat az „Early China: A Social and Cultural History” előszavában, hogy a „Cambridge History of Ancient China” szemléletmódja egy olyan beállítódást tükröz, amelyet a „konstans megközelítésű módszertani episztemológiai kettős gondolkodás” jellemez.⁵ Nevezetesen egyfelől egy a XX. századi történeti irodalomra jellemző olyan szemléletet, amely a kínai társadalom szerkezetét az európai történelem alakulása felől értelmezi, illetve többé-kevésbé elfogadja az 1920-as és 1930-as évek kínai történészei által támogatott hagyományos megközelítést. A hangsúly az egész könyvön keresztül a vizsgált hosszú időszak társadalmi vonatkozásaira kerül. Nyomon követi a növekvő társadalmi szerveződés összetettségét az olyan régészeti zónák, mint a Yangshao és Longshan kultúrák, illetve a Shang-mintázatban létrehozott társadalomszervezési és katonai uralkodó közötti összefüggésekben Észak-Kína területeinek egyes részei esetében. Hasonlóan követi végig a feltárások eredményeit és a nyugati Zhou „rokonrendű településeken alapuló állama”, valamint a Hadakozó fejedelemségek időszakának rivális területein a hatalmi játszmák történeteit.⁶ Az a fejlemény, amely ezt a két összefüggő történeti időszakot jellemzi, tetőzött először a Qin által létrehozott egységes birodalomban, amely példátlan belső homogenizálást keresett megoldásként, miközben erődvonalak megépítésén dolgoztak a sztyeppékről érkező külső fenyegetések elhárítására. Egy érettebb és tartósabb forma alakult ki a Han időszak alatt, a „legintenzívebben irányított területen a Föld felszínén a keresztény korszak előtti évszázadokban”. Ez hosszú útnak bizonyult a közföldekre alapozott agrártelepülésektől a „bürokratikus szuperállamig”.⁷ Hogy milyen módszerrel szükséges a régészeti és a forrásokra alapozott történeti kutatásokat összehangolva értelmezni, arra példa a keleti Han-dinasztia idejéből feltárt családi szentélyben található relikviák hermeneutikai szemlélete. „A kegyhely képi faragványainak vizuális programja szabadon kölcsönzött motívumokat mítoszról, legendáról és történelemből, amelyek szükségszerűen segítenék a fiatal generációt meg tapasztalni a család kulturális örökségét [...]

⁴ Schaberg 2001: 463.

⁵ Li 2013: xvii.

⁶ Li 2013: 154.

⁷ Li 2013: 287.

és jobban megérteni a családnak a birodalomhoz való viszonyát és a birodalom helyzetét a világban.”⁸

Az ezzel az időszakkal kapcsolatos ismeretek intenzíven átalakulnak, mivel az ókori Kínával kapcsolatos ismereteink nagy része ma már olyan régészeti adatokon alapul, amelyek ma is folyamatosan kerülnek napvilágra. Az első mezőgazdasági településeken át a legkorábbi civilizációk felemelkedéséig és fejlődéséig az i. e. 1000 körüli időszakot vizsgálva feltárult, hogy több regionális kultúra egymástól függetlenül fejlődött ki, és i. e. 4000 körül kezdett összekapcsolódni. „Ezeknek a kultúráknak a kölcsönhatása teremtette meg a kínai civilizáció alapjait, amelyet a korai dinasztiák korából Kína írott történelmében ismerünk, a kínai civilizáció, a városias központok és az államtársadalom fel-emelkedésének jellegzetes folyamatáról, ahogyan azt a kínai archaikus bronzok is megtestesítik.”⁹

Az elmúlt három évtizedben az új régészeti és az archeobotanikai leletek „drámai újdonságokhoz” vezettek Kínában abban, hogy megértsük a mobilis gyűjtögető-vadászó és a gazdálkodáshoz, valamint a vele járó „vándorlásszegény élethez” vezető letelepedett életmód közötti átmenetet.¹⁰ A korábbi modellek a Közép-Alföld vidéke mezőgazdasági falvainak kisugárzását képzelték el a tágabb területekre, amelyet átvettek, de aztán számos leletegyütttest tártak fel egy-egy adott régió termelési és kulturális gyakorlatáról, amely több különbséget mutat az intenzív érintkezés és kölcsönhatások mellett.¹¹

A korai Kína történetét csak úgy tárhatjuk fel minél közelebb kerülve a korszak valóságos helyzeteihez és folyamataihoz, ha ragaszkodunk egy közös régészeti és társadalomtörténeti szemlélet perspektívájához, hogy csökkenthessük a régészeti leletanyag, a „nehéz szövegek” és a történeti interpretáció hermeneutikai korlátait.

Ha értékeljük az e korban kialakult főszerepet játszó mezőgazdaságot, két fontos területet érdemes kiemelnünk. Az első a parasztközösségek alakuló helyzete és mindenekelőtt megélhetési stratégiáik, amelyekről a régészeti feltárások csak közvetve adhatnak ismereteket; a második a demográfiai helyzet és a társadalomszerkezet viszonyaira való következtetés a településszerkezetek és temetők feltárásai alapján. Az a tény, hogy az emberi csoportok a történelmi folyamat során, a hosszú őstörténeti időszaktól eltérően, először nem oszlottak szét egy bizonyos népességi szint elérésekor, hanem a földművelési tevékenység dominánssá válásával bekövetkező tartós letelepedéssel, szervezetük megváltoztatásával válaszoltak a kihívásokra, megvilágítja a neolitikus

⁸ Li 2013: 322–323.

⁹ Chang 1986: 17.

¹⁰ Fang et al. 2015: 19–20.

¹¹ Fang et al. 2015: 12, 30.

forradalom kiemelkedő szerepét a civilizáció kialakulásában, a hierarchikus társadalmi rendszerek kiépülésében. Az emberi csoportok most először nem szakadnak szét, amikor elérik azt a kritikus küszöböt, amelyen túl a belső feszültségek megjelennek: a mezőgazdaság megoldást jelentett új társadalmi kapcsolatok kialakítására. Ezek az új társadalmi struktúrákat jellemző szituációk még az emberekben végbemenő kognitív változásokat is vezérelhették, ami a természetes környezetükkel való kapcsolatuk fejlődését vonta maga után. A neolitikus forradalom tehát nem egyszerűen a külső korlátokra adott emberi válasz eredménye, hanem a társadalmak belső fejlődésének az eredménye. Ültetés, mezőgazdaság, tenyésztés: a neolitikus forradalommal az emberi közösség történelmének legmélyebb változását hajtotta végre.¹² „Forradalom a munkamegosztásban, technikai-technológiai forradalom, különösen az öntözés megszületésével, amely hatalmas termelési többletet tett lehetővé, s befolyásolta a környezet változását. Kulturális forradalom, a szimbólumok forradalma, ideológiai forradalom, amelyet a szakralitás megjelenése és az első hierarchikus gondolkodási rendszerek felépítése jellemez, s a gondolkodás változását eredményezte.”¹³

Más lehetséges megközelítés is jelen van a régészeti szakirodalomban. Számos alapvető kérdés a mezőgazdasági tevékenység kialakulásával kapcsolatban vita tárgya: Hosszan tartó és fokozatos volt a fejlődés, vagy viszonylag gyors „forradalom” volt? A mezőgazdaságra való áttérés egyetlen folyamat, vagy inkább sok független helyi fejlesztés későbbi összerendeződésének az eredménye? Az emberek azért kényszerültek a mezőgazdaság „feltalálására”, mert romlottak az életkörülményeik, vagy az általa kínált új lehetőségek motiválták őket? Milyen hatásai voltak az éghajlati és ökológiai változásoknak? E kérdések közül sok az ember és természetes környezete közötti kölcsönhatásokra vonatkozik, arra, hogy a környezeti feltételek és az éghajlati változások hogyan befolyásolják az emberi alkalmazkodást, de arra is, hogy az emberi cselekvések, például a növények és az állatok házasítása, tájmódosítása milyen hatással volt a természetes környezetükre. Ugyanilyen fontosak azok a társadalmi előfeltételek, amelyek elindíthatták a mezőgazdaságra való átállást, vagy alakíthatták annak fejlődését. Például felvethető, hogy a termesztéssel és házasítással kapcsolatos emberi kísérletezést a társadalmi versengés és a társadalmi rétegződés kezdődő fejlődése katalizálták, vagy pedig a gazdasági szükségletek.¹⁴

Az első alapos régészeti ásatásokra a 1920-as, 1930-as években nemzetközi együttműködésben került sor. Az így folytatott régészeti kutatásoknak kiterjedt hálózata jött létre. Ám eközben a műkincsek külföldre „lopása” a nyugati ásatók

¹² Cauvin 1998:19–20.

¹³ Cauvin 1998: 21.

¹⁴ Shelach-Lavi 2015: 57–61.

részéről és a műkincsekkel folytatott kereskedelem aláásta az együtt kutatást. Végül a háborús időszak, majd az 50-es évektől a bezárkózás következtében az internacionális és interdiszciplináris kutatás folyamata teljesen megszakadt. Később, az 1960-as, 1980-es években megindultak az állam által kifejezetten szorgalmazott régészeti feltárások, amelyek eredményeit múzeumi gyűjtemények gyarapítása és kiállítások sora követett, és az 1990-es években már külföldre is szerveztek kiállításokat. A kínai örökségvédelmi törvények 1991-es felülvizsgálata kedvezett a külföldi tudományos együttműködések újbóli létrejöttének, amelyekkel párhuzamosan a helyi archeológia színvonala is jelentősen emelkedett. Az együttműködésből származó, tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó felfedezéseket eredményező kutatások, azok publikációja és régészetelméleti publikációk jelentősen kibővítették és részben át is alakították ismereteinket. A kínai régészeti eredmények a nemzetközi szaktudomány „eseményeiben” is számontartottak. Ugyanakkor az erősen központosított, hierarchikus állami adminisztráció a külföldi kutatómunkát törvényi szabályozással és az adminisztratív megkötöttséggel, valamint az anyagiak biztosításának követelményével sokszor hozza nehéz helyzetbe, és annak ellenére, hogy a tudományos kapcsolatok igényét kívánatosnak tekintik, ezt mégis nehézkessé teszik.

Szinte csak olyan régészeti ásatást engedélyeznek, amelynek témája a kínai régészet számára elsőbbséggel rendelkezik, és amely kínai kutatógárdával együtt történhet, kínai irányítással. A lelőhelyek megtekintését, sőt sokszor a publikálatlan leletek tanulmányozását is akadályozzák, szinte csak az ásatási jelentések alapján publikált leletanyagra hivatkozhatnak elsődleges forrásként. Ám ráadásul a kínai publikációk inkább ismeretterjesztő jellegűek, a kínai kutatók jelentős része a megszerzett tudást kínai tulajdonként kezeli, ami szintén azt erősíti, hogy ezek a publikációk hiányosak. Azt a bőséges forrásanyagot, amellyel Kína manapság rendelkezik, gyakran nem tudományos ismérvekké és érveléssé publikálják.¹⁵ Ez nyilvánvalóan nem felel meg a nemzetközi tudományos sztenderdeknek. „Ez a régészet in extremis megosztása, és inkább »visszaforduló régészetnek« (»returning archeology«) lehetne nevezni, nem elsősorban a föld alól feltárt régészeti anyagok alapos, szakszerű feldolgozása a cél, hanem a közösségek életének értelmezése az elvárások felől.”¹⁶ Továbbá az is probléma, hogy „az ilyen történetek nemcsak tájékoztatják, hanem be is vonják a szélesebb közvéleményt, tulajdonosi érzést adva számukra, és ezáltal részesevé és felelősséget”.¹⁷ Kiemelendő az, hogy a régi történetírói munkák szó szerint vett „hitelességének” igazolási törekvése az ásatások kutatási irányát

¹⁵ Li 2015: 49–51.

¹⁶ Stone 2015: 6.

¹⁷ Stone 2015: 17.

is befolyásolja, és ennek megfelelően preconcepciók alapján értelmezik a feltárt a leletanyagot is, annak érdekében, hogy az írott forrásokkal összeegyeztethető legyen egy adott történelmi kérdés tisztázásának a „megoldása”.¹⁸ Mindezekért érdemes óva inteni attól, hogy a kutatás „túl közvetlen kapcsolatot javasoljon az események régészeti feltárása és a jóval későbbi szövegekben rögzített szemimitikus beszámolók között”.¹⁹

A neolitikus időszak emlékanyaga

A kora neolitikus falvak a klímaváltozás után, az interglaciális felmelegedést követő időszak kezdeti néhány évezredében jöttek létre. Észak-Kína kora neolitikus kultúrái ebből az időszakból származnak kb. 10 000-9000 évvel ezelőtől 7400 évvel ezelőttig. (A régészeti „időrend” kétféle időszámítást használ a neolitikum időszakára. Az egyik a kora neolitikumra vonatkozik, amelyik a C¹⁴ izotópos eljárást – radiometrikus kormeghatározási módszer, amelyet az 1950-es évek elején dolgoztak ki – alkalmazza, amely kb. 40 ezer évre visszamenően viszonylagos pontossággal jó kormeghatározó. Itt azt a meghatározási módot használják, amely az „évvel ezelőtt” [BP] kifejezést 1950-től számolja vissza. A másik, a további – a középső és újkőkori – időszámítást az „időszámításunk előtt” [BCE], illetve a „Krisztus előtt” [BC] kifejezéssel jelzi, az ókori időszámítás mintájára.)

Ezek a kultúrák sok hasonlóságot mutatnak a letelepedésben és alakulástörténetükben. Többek között ebből korábban arra következtettek, hogy a Sárgafolyó vidékének elsődleges szerepe volt a kínai neolitikum településfejlődésében, az utóbbi évtizedekben azonban a lelőhelyek egyre szaporodó feltárásával az a kép bontakozik ki, hogy – mivel sok az egyidejűség, mind a korai mind a későbbi időszakokat tekintve és több területre kiterjedően bizonyítható – az önállóan alakuló, ám egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatban lévő kultúrák elterjedtsége a valóságos helyzet.

A neolitikus gabonatermesztésről egyre több információt tár elénk az archeológia. Azt már a XX. század közepének régészeti leleteiből tudni lehetett, hogy többfajta „gabonafélét” termesztettek, kölesfajták (megszenesedett) magvainak maradványait találták a feltárások során.

Ám a századvég és a XXI. századelő leletei sokkal korábbiakról szolgáltak információkkal a földművelést illetően.

Kínában a legkorábban fennmaradt szántóföldi rendszerek kb. 6000 évvel ezelőttről találhatók, a köles esetén nagyobb egybefüggő földterületeket mutat-

¹⁸ Falkenhausen 1993: 845–847; Falkenhausen 1999: 497–498.

¹⁹ Falkenhausen 1999: 476; Normille 2016: 4–5.

nak, a rizstermesztés területén egy-egy két méternél kisebb átmérőjű földdarabokat jeleznek, amelyek egy területen sorbarendegetten helyezkednek el, lehetővé téve a talaj- és vízviszonyok gondos kezelését. Fokozatosan folytatódik a regionális erdőirtás ezen időszak alatt és után, hogy művelhető földterületeket nyerjenek. Az archeobotanikai adatbázisok körülbelül 140 leletegyüttest tartalmaznak az időszámításunk előtti IV–III. évezred fordulójáról és a III. évezred közepéről ennek az időszaknak a lelőhelyein. Az időszak a mezőgazdaság diverzifikációjának is terepe volt, széles körű, ám töredékes bizonyítékokkal, és e bizonyítékok azt sugallják, hogy a köles háziasítása majd egy évezredig tartott, akárcsak a rizs, a búza, később az árpa és egyéb növények esetében, és ekkor ott, ahol kvantitatív adatok állnak rendelkezésre, a kölesszemek dominálnak. Például a szójabab a háziasítás jeleként méretnövekedésnek indult, valamint adatok vannak a kender és a kínai bazsalikom termesztéséről is. Az is lehetséges, hogy már ekkor gyümölcsfákat termesztettek, mint a kínai datolya, a jujuba, a sárgabarack és az őszibarack, valamint a törpe banán. Termesztettek jamgyökeret és tarót (amelyet később Kínában ceremóniákon rituális keretek közt fogyasztottak).²⁰

Nézzük meg a legfontosabb leletegyüttesek alapján alakuló képet.

Xinglonggou egy neolitikumtól a bronzkorig terjedő régészeti lelőhelykomplexum (amelyet 1982-ben fedeztek fel, és folyamatosan feltárták) három különálló lelőhelyből áll. A lelőhelyek a Mangniu folyó bal partja feletti löszlejtőn találhatók, Belső-Mongóliában, Kínában. Xinglonggou a korai neolitikus Xinglongwa-kultúra egyik legfontosabb helyszíne, és bizonyítékot szolgáltat a kölestermesztés fejlődésére. A xinglonggou-i kölesgyüttes elsősorban „seprűcirokkölesből” áll.²¹ A „seprűcirok” és „rókafarkú köles” a Yangshao- és a Dawenkou-kultúráról a Shang- és Zhou-korig alapvető gabonafélék voltak, amelyek a népesség alapellátását szolgálták.²²

Itt kiigazítással kell szolgálnom. Bár e fentebbi feltételezések szerint már a neolitikumban jelen volt (karbonizált maradványok a Sárga-folyó völgyében) a cirok is, mint mezőgazdasági kultúra ez tévedés. A cirokfajták Afrikában voltak őshonosak, és hosszú utat „tettek meg”, míg a seprűcirok a kutatások szerint az i. e. 200 körül, a Han-dinasztia idején kezdett valóban elterjedni Kínában. A magas hőmérsékleten (tűzben) elszenesedett magok alakja deformálódhat, ami megnehezíti a meghatározást. A cirok esetében 350 °C feletti hőmérséklet már jelentősen megváltoztatja a szemek alakját és méretét, így csak alaposabb archeobotanikai vizsgálat után deríthető ki a köles elszenesedett szemeitől való tényleges különbség. (Az ókori Kínában a gabonafajták megnevezésére számos

²⁰ Fuller et al. 2014: 6148–6149.

²¹ Liu–Chen 2012: 83.

²² Bray–Needham 1984: 3–8.

kifejezést használtak, a kölesfajtákra – mivel azok a „nép élelmezésére” szolgáltak – például öt név volt, így történhetett, hogy a *shu* 黍 „seprűköles” írásjegyét használták később, a Han-kortól a „seprűcirok” elnevezésére is.)

Termesztett köles karbonizálódott maradványait találták, amelyet a C¹⁴-es vizsgálat kb. 7700 előttrre datált; későbbi leletegyüttese körülbelül 5500–5000 előttről származik, és a hongshani kultúrához tartozik; a legfiatalabb lelőhely körülbelül 4000 és 3500 előttről ad információt.²³

Néhány évtizede úgy tartják, hogy a rizstermesztés a Jangce-medencéből származik. Az 1970-es években jelentős mennyiségű rizsmaradványokat fedeztek fel a neolitikus Hemudu-lelőhelyen 7000-6300 évvel ezelőttről; az 1990-es években a Jangce középső lelőhelyein történt felfedezésekig, például Pengtoushan és Bashidang, a Yangtze régióban. A későbbi archeobotanikai rekonstrukció terén elért újabb eredmények azt mutatják, hogy a rizs házasítása a Jangce alsó völgyében zajlott, és a termesztés kezdetére utal ezen a területen körülbelül 10000-9000 évvel ezelőttről; a Huai-folyón és a Jangce más északi mellékfolyóin, például a Han-folyó völgyében található helyek a korai rizstermesztés további központjaira utalhatnak.²⁴

A Hangzhou régióban a Hemudu-kultúrában hosszúházakból álló falvak voltak, amelyek nagy kiterjedt háztartási csoportokra utalnak, folytatva azt a hagyományt, amely már nyilvánvaló volt a korábbi telepes faluban, Shangshanban (10000-8500 ezelőtt). A középső Jangce Pengtoushan-kultúrájában a házak főként nagy, tojásdad, sülyesztett padlójú kunyhókból álltak, talán kisebb csoportok számára. Az ezekhez a korai településekhez tartozó szántóföldek vizes mezőkből álltak. Ez a technológia a rizs kis léptékű, de intenzív kezelését jelzi, amelyben a talaj trágyázható, a víz könnyen levezethető és az aratás könnyen biztosítható. A Jangce középső részén fekvő Chengtoushanban a természetes kontúrokat követő, megnyújtott (több mint 20 m hosszú) mezőkhöz tartozó és magas partok által meghatározott vonások a kapcsolódó régészeti botanika összefüggésében sekély vízre, átnedvesedő földre utalnak, amelyen extenzív rizstermesztés folyt.²⁵

Körülbelül 6000 évvel ezelőtől a Jangce-vidéken a házasított rizs a neolitikus társadalmak kulcsfontosságú érendjévé vált, és a következő évszázadokban a növekvő társadalmi összetettség és a népességnövekedés alapja lett. A Jangce-völgy középső részén a megnövekedett termelékenység és az ún. „támaszkodó” rizs segítette a népesség növekedését, amint azt az i. e. előtti III. évezredben a Qiujialing- és Shijiahe-kultúra településeinek léptéke tükrözi. Az alsó Yangziben a Liangzhu-kultúra társadalmának (i. e. 3300-2300) településközpontjait

²³ Liu et al. 2007: 318–320.

²⁴ Liu et al. 2007 : 323–325.

²⁵ Liu et al. 2007 : 326.

(a leletegyüttesekben nagyszámú kézműves tárggyal), az intenzíven művelt rizsföldek terméséből látták el a falvak földművesei.²⁶

A megélhetési gyakorlatban már a korai időkben is a faluközösségi szervezetre utal mind a települések rendje, mind a házak, temetkezések, kerámiaformák és -díszítések, szerszámok stb. A közös tárolás, a rituálék és a szociális jelzőrendszer kiemelt szerepet töltött be. A falutelepek egyáltalán nem voltak elszigeteltek a feltárások tanúsága szerint. Az egyes régészeti kultúrák közé tartozik a Peiligang- és Jiahu-kultúrák az alföldi síkságokon a keleti középső Sárga-folyó-szakaszon, amelyek kiemelkedő, de nem kizárólagos szerepet játszhattak a korai neolitikumban.

A feltárt lelőhelyek (mind Hunanban, az úgynevezett közép-északnyugati kultúrkör területén) közé tartozik a Peiligang-típusú települések, amelyek növényi kultúrterületének mérete 1 és 20 hektár között mozog, illetve az annak egy variánsát képező Jiahu – 5,5 ha – település 9000 évvel ezelőtt. A Peiligang-kultúra talán legnagyobb települése, Tanghu-ban található, 20 ha kiterjedésű. Tanghu-ban és Jiahu-ban egyaránt egy árok zárja be a település egy részét. Ezeken a földeken kiterjedt növénypopulációkra utaló nyomokat találtak. A települések belső területén a kerámiatárgyak maradványai mellett számos kő- és csonteszköz került elő. A korai neolitikus népesség továbbra is a vadászat-gyűjtés-halászat tevékenységeire alapozta megélését, de – a leletanyag alapján kimutatható –, hogy megkezdődhetett a későbbi mezőgazdasági rendszerekben termesztett növények – először többféle kölesfajta – hasznosítása és állatok domesztikálása. A sertés háziasítása is korán, kb. 9000 évvel ezelőtt történhetett.²⁷ Ám a domesztikáció lassú folyamat, eltart a neolitikus kor későbbi időszakában is.²⁸ Ebből az időből kutya- és csirkecsontmaradványok is előkerültek, a szarvasmarha, vízibivaly és juh tenyésztéséről csak jóval későbbi leletek tanúskodnak. A Peiligang-lelőhelyek evolúciós ugrásokat mutatnak a hely- és telephelyszerkezet, a társadalmi szervezet és a népességdinamika, a technológiák és a szimbolikus tevékenységek cseréjében először a kora neolitikumban. Jiahu leletei is támogatják a feltételezést, hogy az interregionális kapcsolatok a közösségi hálózatokon keresztül megosztott párhuzamos fejlesztést hajtottak végre. A megélhetéshez kapcsolódó Peiligang anyagi kultúra – beleértve az őrlőköveket, kőpenge sarlókat és kerámiatárgyakat – talán Jiahu közvetítésével – megismerkedik déli ételekkel. Kínai növénykultúrák, például a lótosz, a trapa (sulyom – termése 2-4 cm hosszú, nyersen, sütvé, főzvé, lisztként lepénybe, kásába téve fogyasztható) és a rizs.²⁹

²⁶ Liu et al. 2007: 327.

²⁷ Yuan 2003: 154–155.

²⁸ Shelach-Lavi 2015: 93–94.

²⁹ Zhao 2011: 300.

Jiahu régészeti lelőhelye figyelemre méltó az ott feltárt kulturális és művészeti maradványok miatt. Ezeket a maradványokat a házak, kemencék, kerámiák, türkiz faragványok, kőből és csontból készült szerszámok teszik ki, és ami külön érdekesség a (darucsontból készült) csontfurulyák, amelyeket valószínűsíthetően rituális célokra használtak talán már a középső időszakban. Ebből az időszakból és a kései időszakból teknősbékahéjakra faragott ábrázoló-táblákat is feltártak Jiahu-ban. Az i. e. 3500 körüli időkben kagylókat használtak a jóslás egyik formájaként. Erős hőhatásnak voltak kitéve, és a keletkező repedéseket előjelnek olvasták. A repedéseket azután maradandó jelekként a kagyló felületére vésték. Az vita tárgyát képezi, hogy ezeket a kagylóvéseteket mikor használták legkorábban, hogy piktogramok-e, vagyis írásként volnának-e tekinthetők,³⁰ de a faragott-vésett ábrák arra utalhatnak, hogy ennek a hagyománynak vagy egy rokon hagyománynak sokkal mélyebb gyökerei vannak, mint azt korábban gondolták. Mindezek virágzó és összetett társadalom bizonyítékai. Jiahu elhelyezkedése összekapcsolja a Huai-folyó kommunikációs kapcsolatrendszerét, amelyek észak felé a Peiligang-kultúrának a Sárga-folyó menti területeivel kötötték össze, illetve dél felé ezt a folyórendszert a Pengtoushan-kultúra Jangce folyórendszerével. Közös kerámiaedény-formák bizonyítják ezt, akár csak a háromlábú edények és háromlábú főzőállványok megjelenése mindkét régióban. Az nem valószínű, hogy mindezek az azonos formák egymástól függetlenül fejlődtek ki. Jiahu (ellentétben a többi Peiligang településsel), akár csak Pengtoushan, rendelkezik a településárok legkorábbi példáival is.³¹

Kiterjedt régészeti feltárások folynak a Jangce völgyeiben és környékükön is, különösen az alsó szakaszán a folyamnak (úgynevezett délkeleti kultúrkör). A Pengtoushan-kultúra képviseli a korai neolitikumot a középső Jangce-vidéken, amelynek egyes területein a középső neolitikumig nyúlik a települések története. Erre érdemes kissé részletesebben kitérni. A kiterjedés a Liyang-síkságon, Hunan északi részén folytatott ásatások során tárult fel. A pengtoushani kultúrhelyeken kb. 9000-8400 ezelőtt épültek ki települések, és valószínűleg még néhány századon át folytatódott a terjeszkedés. A helyek már állandó, úgynevezett „megélhetési” falvak, de továbbra is vadászatra-halászatra-gyűjtögetésre épültek, ám a vadristst felhasználták, és esetleg már megpróbálhatták a művelést és a nemesítést.

A Pengtoushan-lelőhely kb. 2 ha nagyságú. A dél-kínai települések kisebbek, mint az északiak, talán azért, mert a Jangce medencéjének vizes a domborzata, illetve később a rizsgazdálkodásnak az ember számára elérhető, vizes, sík talajra vonatkozó igényei csak kisebb földdarabok művelését tették lehetővé. A Pengtoushan-házak félig földbe vájtak, viszonylag kicsik, szabály-

³⁰ Li 2003: 35–39.

³¹ Cohen 2011: 279–281.

talán, kerek formájú és halmozott, égetett föld és agyag alapanyagúak. Némelyik téglalap alakú, és az építési hely talajszintje alacsony, agyag és homok az alapja. A kultúrához tartozó Bashidang huszonnégy háza között kevesebb a félig földbe vájt és több a felszíni szerkezetes, beleértve a cölöpházakat is. Néhány ház 30-50 cm magas földes emelvényeken épült, nagy központi oszlop van a közelükben, talán rituálisan elhelyezett állatcsontokkal. A rituális funkció a nyolcvan feltárt gödör többségére is érvényes lehet. Sokukban található kiégetett föld, cserépszilánkok, csiszolt fekete kő díszrudak, néhány csiszolt kőtárgy vagy folyamkő. Ezek hasonlóak a középső neolitikus korban talált áldozati gödrökhöz. A Pengtoushan-kultúra települései nagy valószínűséggel állandó, letelepedett falvak voltak, és úgy tűnik, egyre kiterjedtebb használata volt már a rizsnek és más olyan növényeknek, amelyeket később háziasítottak. A kőeszközök továbbra is megőrzik a regionális paleolit jellegzetességeit, még mindig többnyire folyamkavicsból csiszolt pengék és szerszámok, kis kovakő szerszámok (például kaparók), valamint néhány esetben famegmunkáláshoz használt kőfejsze és kővéső is megtalálható. A pengtoushani kerámia egyenetlen formájú. A kerek fenekű edényformák dominálnak. Ezek megtalálhatók Jiahu-ban és más Peiliganghoz kapcsolódó kultúrákban is, és ez talán a régiók közötti érintkezést tükrözi.³²

Bashidang a Yangzi régióban a legkorábbi települések egyike, akárcsak Jiahu a Sárga-folyó kiterjedt völgyében. A bashidangi archeobotanikai maradványok hatvanhét növényfajt tartalmaznak. A rizs valószínűleg másodlagos élelmiszerforrás volt, már termesztett növényként³³, de találtak feltűnően vékony rizsfajtára utaló maradványokat, amelyeket úgy értelmeznek, hogy éretlenek és morfológiailag vad típusúak voltak.³⁴ Egyéb növények közé tartozik a vad szójabab, a trapa (sulyom), a szilva, az őszibarack és a vadszőlő. A fauna hat halfajt tartalmaz, vízimadarakat, úgynevezett vízi szarvast, muntjacot (más néven bordás szarvas) és vad vízibivalyt. Bashidangban egy körülvevő árok található ugyanabból az időszakból, kb. 8800 előttről. 170-200 m oldalhosszúságú, az árok kb. 4 m széles, ferde rézsúkkal, amelyek 0,5-2 m mélyek. Lehet, hogy részben felhasználták az elterelődött folyómedret, lehetővé téve a településről való vízelvezetést a folyóba.³⁵ Bashidang ároképítése intenzív tájmódosítási mintát hozott létre, amely végighúzódtott a késő neolitikumig, és egyre gyakoribb volt, hogy összekötötték a településeket és környező földjeiket vizesárokokkal. Itt tárták fel az első védfalakat. Az itteni környezet lehetőséget teremtett arra, hogy központi szerepet játsszon a rizstermesztésben, és kifejlesztették a vizesárok

³² Cohen 2011: 284–285.

³³ Zhang 2010: 17.

³⁴ Fuller 2007: 323,

³⁵ Pei 2002: 171.

egész rendszereit. A pengtoushani kultúra időszakát követően lehettek ezek kulcsszereplők a rizs házasítási folyamatában.³⁶ Bashidang arra példa, hogy a Közép-Jangce völgyének településein az árkoknak megnövekszik a mérete, és az eredeti árkok véglegesen tartósan vízzel megtöltve vizesárokka válnak. I.e. 7400 körül Chengtoushan vizesárka 15 m széles, egy kör alakú, 5 m, ha területet vesz körül. Később 6850 körül ismét bővült, az új töltésfal 10 m széles, 2 m magas és 2,2 m mély strukturált árkának maradványait tárták fel. Az ehhez hasonló árkok kötötték össze a szomszédos települések kiterjedt vízi hálózatát természetes és ember alkotta, szántóföldekre vezetett árkokkal. Evezőket és egyéb facsónak-alkatrészeket találtak ezekben az árkokban. A késő neolitikumban Chengtoushan elérte a 8 ha nagyságot.³⁷ Ahogy a Chengtoushan település terjeszkedett, a hántolatlan rizstermesztés is fejlődött. A legkorábbi rizsföld-rendszer, amelyet feltártak, a földeket határoló, hosszú, magasított 2,7 m x 20 m rézsűjű ároksora földjében talált datolyamaradványok radiokarbon- (C^{14}) vizsgálata alapján kb. 6300-6000 körülre tehető.³⁸ Erre az időszakra a megélhetési módot agrárkulturális viszonyok, házasított növényeket tartalmazó, ember által előkészített szántóföldeken termesztett növények jellemzik.³⁹

Mindezek ellenére ugyanakkor ezek az első már nem helyváltoztató falvak nem „szinonimái” a teljes körű extenzív gazdálkodás jelenlétének. Falusi települések alakultak ki Kínában még azelőtt, hogy a kultúrnövények jelentős mértékben hozzájárultak volna a fejlődéshez, az étrend teljes átalakulását eredményező, teljesen kiépült, jól előkészített szántóföldekkel rendelkező mezőgazdasági rendszerek előtt. Az alkalmazkodás az erőforrások kiaknázásával képes volt kiváltani és támogatni a tartós letelepedettséget, a népességnövekedést és az agglomerációs kapcsolatokat, amelyekben egy központi helyen lévő települést és a körülötte lévő településeket összekapcsolta a magasabb szervezettség igénye.⁴⁰

Ha megvizsgáljuk az élelmiszertermelést, feltéve a kérdést: „mi a mezőgazdaság?”, a válasz bizonyos értelemben az, hogy a társadalmi változások és az átfogó értelemben vett kulturális viszonyok katalizátora és fejlesztése. A mezőgazdaságra való áttérés az emberiség történetének egyik legjelentősebb eseménye, ha nem a legjelentősebb. Nemcsak az ember és a természeti környezet kapcsolatát alakította át, hanem az emberi társadalmi kapcsolatokat és a kultúrát is mélyrehatóan és alapvetően megváltoztatta. Jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy az elmúlt több ezer évben az általunk fogyasztott táplálék szinte kizárólag

³⁶ Fuller 2009: 98.

³⁷ Pei 2002: 175.

³⁸ Fuller 2009: 97; Zhao 2010: 103.

³⁹ Cohen 2011: 286.

⁴⁰ Cohen 2011: 288.

kisszámú házasított növényből és állatból származik, hanem abban is, hogy az általunk ismert emberi társadalom a mezőgazdaságra való támaszkodás nélkül nem létezhetne. Bár a táplálékkereső gazdaság nem nélkülöz bizonyos előnyöket, nem tudja támogatni a világ különböző részein kialakult összetett emberi társadalmak összes jellemzőjét. A népsűrűség és a nagy állandó települések, a nem termelőtevékenységeket és foglalkozásokat lehetővé tevő élelmiszer-feleslegek, a stabil társadalmi hierarchia, a kézműves-specializáció néhány olyan alapvető jellemző, amely csak az intenzív mezőgazdasági gazdaság kontextusában alakulhatott ki.⁴¹ A korai neolitikumban kölcsönhatás figyelhető meg az alapvető termelési tevékenységben a faluközösségi viszonyok terén (kivéve a regionális fejlesztéseket vagy a ráépülő „kulturális csomagokat”).⁴² A korszak vége felé már társadalmi komplexitás volt jellemző kiépült nemzeti struktúrával, törzsek szerveződésével és egymásra épülő főnöki hierarchiákkal. A manapság feltárt régészeti lelőhelyek alapján úgy tűnik, hogy Észak-Kína társadalmi inkább csoportosítottak voltak, továbbá orientáltabbak és szervezettebbek, mint a Jangce folyó völgyében és a keleti partvidéken lévő településeken – amint azt kifejeződik a közösségi rituális struktúrák létét igazoló tárgyakban is.⁴³

A neolitikus kor további időszakában a mai Kína északi és déli részén egyaránt kiterjedt mezőgazdasági tevékenység folyt.⁴⁴ Ebből az időszakból számos leletet találtak. A növénytermesztés kiterjedtségét mutatja, hogy nemcsak a Sárga-folyó vidékén, hanem szélesebb területeken is találtak kölestermesztésre, délen rizstermesztésre utaló nyomokat.⁴⁵ Sírmellékletekben előkerültek feldolgozásra alkalmas eszközök, köles- és rizsmaradványok agyagedényekben. Hubei területén utalást találtak arra is, hogy addigra a kutyát és disznót bizonyosan házasították. Az i. e. 7000 és 5000 közötti időszakból Kína északi részein szarvasmarha- és juhtenyésztés nyomaira bukkantak, délen a rizstermelő területeken⁴⁶ pedig vízibivaly-tenyésztés esetleges nyomaira (azt nem deríthető ki a bivalycsontleletekből, hogy vad- vagy házibivalycsont-maradványok-e). Textilmaradványok is voltak a leletek között. I. e. 5000 körülől már nemcsak sírokból, hanem települések feltárásából is kirajzolódik egy komplex társadalomkép a falusi településszerkezet alapján. Két-három tucat háztól, árkokkal vagy más módon kerített száz-egynéhány „egy bokorban” épített házcsoporthoz többféle a falvak rendszere.⁴⁷

⁴¹ Shelach-Lavi 2015: 49–52.

⁴² Shelach-Lavi 2015: 101, 123.

⁴³ Shelach-Lavi 2015: 95–96, 123–124.

⁴⁴ Chang 1999: 42–47.

⁴⁵ Chang 1999: 45–46.

⁴⁶ Chang 1999: 45–46.

⁴⁷ Liu 2004: 77–83.

Az 1920-as évek elején megkezdett alaposabb ásatások egyik első fontos leletgyűjtése a Hunan területén lévő Jangshao falunál került elő. Itt mintegy 100-400 fő élhetett egymás utáni generációkban. Az agrárkultúra fejlődése a települési minták és a faluközösségi szervezetek alakulása a korai neolitikum idején még kis létszámú falvak együttélését mutatja.⁴⁸

A Jangshao-nak nevezett kultúra több helyen terjedt el, például a (később fontos ókori központ) Xian melletti Banpo 1950-es évekbeli feltárása egy teljes, i. e. 5000 körülre datálható falu felfedezését eredményezte. Itt több kőalapozású házhelyet tártak fel, és egy nagy méretű közösségi vagy főnöki épületet. Ez faluközösségi szerkezetre utal (amelynek településnyomai a régészeti kutatások alapján a Közel- és Közép- Keleten, Afrikában és Latin-Amerikában is rekonstruálhatók). Számos (kő)eszközt, így baltafejeket, ásófejeket, horgokat és tüket találtak, amelyek változatos tevékenység jeleit mutatják, és amelyek kölestermesztésre, és disznótartásra, valamint horgászatra-halászárra utalnak. Kutyákat is tartottak (hogyan csak őrzésre vagy evésre is – mint a későbbiekben – ez a leletanyagból nem deríthető ki). Agyag- és égetett, festett kerámiaedények maradványait is kiásták egy különálló fazekasműhely-csoportban. Szövött textíliák maradványait és a szövést lehetővé tevő eszköztöredékeket is találtak. A falu mellett (egy több mint kétszáz fős) temetőt tártak fel.⁴⁹

A társadalmi komplexitás fejlesztésének területén azonosítható egy olyan horizontális tagolódás, amely a rokonsági alcsoportok, életkor szerint és nemek szerinti csoportok, illetve a mezőgazdasági és kézműves-tevékenység specializációi stb. alapján csoportosítható, ez a horizontális differenciálódás i. e. 4500 előtt jelenik meg.⁵⁰

Valamennyire későbbi időből a Miaodigou-periódusban (i. e. 4000–3500 között) találták meg Saanxi Jiangzhai településén egy falu maradványait, közepén egy üres térrel, körülötte házak öt csoportjával. Minden házcsoporthoz közepén egy magasabb ház állt, körülötte egy tucat kisebb. Ez nagycsaládi faluközösség létére utal. A falut 2 m széles és 2 m mély vizesárok vette körül, amelyen kívül több temetkezési helyet is találtak.⁵¹

A Jangshao-kultúra kiterjedt településrendszer volt.⁵² Mintegy ezer települését tartják nyilván a régészek, amelyeket három időszakra tagolnak. A korai időszakot vagy Banpo-fázist i. e. 5000–4000 között több kiemelkedő lelőhely képviseli a Wei-folyó völgyében Shanxi-ban. A középső időszakban vagy

⁴⁸ Shelach-Lavi 2015: 71.

⁴⁹ Shelach-Lavi 2015: 83.

⁵⁰ Shelach-Lavi 2015: 110–112.

⁵¹ Liu 2004: 103.

⁵² Cahang 1999: 49–51.

Miaodigou-fázisban a kultúra minden irányban terjeszkedett, és egyes területeken – például Hunan nyugati részén – a települések hierarchiája alakult ki.

A vertikális tagolódás, mint a gazdaság és a hatalom hierarchiái, a rétegződés viszonyaiba foglalva adja meg a társadalomszerveződés komplex rendszerét, ez a vertikális hatalmi hierarchia a késő neolitikumban (i. e. 4500–3300) jelenik meg.⁵³ A késői időszakban (i. e. 3500–3000) a települési hierarchiák nagyobb mértékben terjedtek el. Ezt jelzi az első nagyobb döngölt földfal, amelyet Xishan település köré építettek Hunan központjában (a mai Zhengzhou közelében).⁵⁴

A Dawenkou-kultúra települései, i. e. 4300–2600 között, Jiangsu-ban és a Shandong-félszigeten találhatók. Shandong Tai'an településén az 1950-es évek végén és a 1970-es évek közepén, végén folytak ásátások. A régészek általában három szakaszra osztják a kultúrát: a korai szakaszra i. e. 4300–3500 között, a középső szakaszra i. e. 3500–3000 között és a késői szakaszra i. e. 3000–2600 között. A sírboltokból származó bizonyítékok alapján a korai szakasz erősen egalitárius volt. A földpárkányokkal épített sírok a korai szakasz utolsó szakaszaiban váltak egyre gyakoribbá. A középső szakaszban a sírtárgyak a mennyiséget kezdték hangsúlyozni a sokféleség helyett. A késői szakaszban fakoporsók kezdtek megjelenni Dawenkou temetkezéseiben. E kultúra társadalmában megkezdődhetett a rétegződés, mivel a leletanyag azt mutatja, hogy egyes sírok nem tartalmaztak sírmellékletet, míg mások nagy mennyiségben őriztek sírtárgyakat. A „falufőnökség” kifejezés megfelelőnek tűnik a Dawenkou közösségi szervezetének a leírására. A domináns rokon csoport valószínűleg uralta Dawenkou falvainak vezető helyeit, bár a hatalom feltehetően inkább rituális tekintélyen, mint kényszeren keresztül nyilvánult meg. Feltételezhető, hogy a földek terményéből, az állatállomány termékeiből több jutott nekik, és presztízstermékek juttatásában is részesültek.⁵⁵ A vélhetően vezetői sírokban gazdag tárgyi emlékek maradtak meg. Díszített agyagedények geometrikus vagy növényi motívumokkal, amelyek egy része főzésre és tárolásra szolgált, de olyanok is, amelyek rituális funkciót láthattak el. Találtak horgokat, hajtűket és fésűket, többnyire kőből, de az előkelőbb sírokban elefántcsontból is, valamint ez utóbbiakban jádéből készült ékszereket és jade- – vélhetően rituális – eszközöket a régészek.⁵⁶

Dawenkou körzetének meleg és nedves éghajlata sokféle növény termesztésére alkalmas volt. Az egykori állatok maradványaiból (krokodil, szarvas, elefánt) is arra következtetnek a kutatók, hogy az éghajlat jóval melegebb lehetett a jelenleginél. A legtöbb helyen elsősorban kölest termesztettek. Kölestermelésük meglehetősen sikeres volt, és olyan tárolóedényeket is találtak,

⁵³ Shelach-Lavi 2015: 137–140.

⁵⁴ Liu–Chen 2012: 190–194.

⁵⁵ Underhill 2002: 99.

⁵⁶ Underhill 2002: 113.

amelyekben akár 2000 kg köles is lehetett. Egyes déli Dawenkou területeken azonban a rizs fontosabb termény volt, különösen a késő Dawenkou időszakában. A dél-shandongi Dawenkou-lelőhelyeken végzett ásatásokon feltárt emberi maradványok elemzése feltárta, hogy a felsőbb csoportba tartozók étrendje főként rizsből állt, míg a közösség egyszerű tagjai elsősorban kölest ettek. A Dawenkou-népesség sikeresen háziasította a csirkét, a kutyákat, a sertéseket és a szarvasmarhákat, de nem találtak bizonyítékot a lovak háziasítására. A sertés-maradványok messze a legelterjedtebbek, a teljes mennyiség mintegy 85%-át teszik ki, és úgy gondolják, hogy a sertés a legfontosabb háziasított állat volt. Dawenkou temetkezéseinek sírjaiban is disznómaradványokat találtak, ami szintén kiemeli a fontosságukat. A „vizek gyümölcsei” a Dawenkou-táplálkozás fontos alapanyaga volt. A korai időszakokból halmaradványokat és különféle kagylóhalmokat találtak, ami azt jelzi, hogy fontos táplálékforrások voltak. Bár ezek a halmok a későbbi szakaszokban ritkábban fordultak elő, továbbra is az étrend fontos részét képezték.⁵⁷

A Dawenkou-kultúra széles körű kapcsolatban volt a Jangshao-kultúrával. Fennállásuk két és fél évezredén át dinamikus cserét folytattak. Később az interakciós folyamatokban időnként vezető szerepet játszott a Longshan-kultúra létrejöttékor is. A kutatók hasonlóságokat is észleltek a Dawenkou- és a Longshan-kultúra, valamint a Jangce medencéjének rokon kultúrái között.⁵⁸ A kölesönhatás kiemelkedő mind a Dawenkou-, mind a Longshan-kultúrákban a „főnökségek” intézményesülési fejlődésében és a korai államok kialakulásában.⁵⁹

A Longshan-kultúra késő neolitikus kultúra volt Észak-Kína középső és az Alsó-Sárga-folyó völgyében, i. e. 3000 és 1900 között. Ennek a kultúrának az első régészeti leleteit a Chengziya melletti ásatások során az 1920-as, 1930-as évek fordulóján tárták fel. A kultúrát a közeli városról, Longshanról nevezték el. Korai időszakában a mezőgazdasági tevékenység fejlődésével a letelepülés is egyre nagyobb mértéket öltött. A sírokból rituális célokra készült vékony, csiszolt fekete edények kerültek elő, amelyeket nem festettek, hanem bizonyos mintákat nyomtak a felületükbe. Voltak olyan edényeik, amelyek jellegzetessége a háromlábúság. A sírokból lakkozott fatárgyak, jóslásra használt disznó- és szarvaslapockacsontok kerültek elő. A jóslócsontok anyaga szarvasmarha lapockacsontja, de előfordul közöttük marhaborda, birka, sertés, medve, szarvas lapockacsontja és más állati csontok is. A későbbiek során a szarvasmarhalapocka-csontok kerültek többségbe.⁶⁰ A sírokba gyakran helyeztek állati csontokat és fogakat, különösen kutya alsó állkapcsából, amelyet valószínűleg rituális

⁵⁷ Underhill 2002: 127.

⁵⁸ Underhill 2002: 104; Liu 2004: 147.

⁵⁹ Liu 2004: 154.

⁶⁰ Keightley 1978: 7–9.

védőszereppel ruháztak fel. A maradványok alapján arra lehet következtetni, hogy ebben az időben a selyemszövés is kezdett elterjedni. Az építkezésekhez kemencében téglát égettek. Az árvizek ellen munkálatokat végeztek, amelyekhez számításokon alapuló nyilvánvalóan építőmesteri tevékenység kellett, és emellett komoly munka- és ellátásszervezés, és ez feltételezi vezetőket (erre utalnak például a „főnökök” leletei is⁶¹) ténykedését, tehát a közösségszervezést. Számos települést döngölt földfalak védtek. A népesség az i. e. III. évezredben drámaian megnövekedett, majd i. e. 2000 körül a legtöbb területen csökkent, valószínűleg éghajlati változások következtében.⁶²

A késő neolitikumban a népesség növekedését, a telephelyek számának, méretének és klaszterezésének növekedése és az agrárkultúra átrendeződése, a faluközösségi földek rendszere bizonyítja a hierarchikusan kiépített egységek létét, ahol a közösségeket nemzetségfők-törzsfők szabályozták a falusi lakossági szektor szintjéről, regionális kultúrákat alkotva. A késő neolitikumban földrajzilag széles körben elterjedt fallal körülvett lelőhelyek találhatóak, és kevés középület. A régiók közötti interakció közvetlen, de szórványos volt, és egyfajta „földelkerítési” eljárással („earth-pounding technology”) párosult.⁶³

Ahogy a neolitikus népesség a korai Kínában elérte a csúcspontját, a települések között hierarchia alakult ki.⁶⁴ Körülhatárolt helyeken, néhány nagy (több mint kétszáz ha-os területű) központ jött léte.⁶⁵ A nyitottabb területeken, például Shandong több részén, a Közép-síkságon Henanban és a Wei-folyó medencéjében Shaanxi-ban a helyi központok nagyobb számban voltak, ám kisebbek lehettek (általában 20-60 ha közötti területűek), és meglehetősen egyenletesen helyezkedtek el.⁶⁶ Döngölt földű falakat több városban találtak Shandongban, a Középső-alföldön és Shanxi déli részén, ami arra utal, hogy ezeken a területeken konfliktus volt a területek központjai között.⁶⁷

Az újabb feltárások sokkal nagyobb regionális sokszínűséget mutatnak, mint azt korábban gondolták, így számos helyi kultúrát ma már külön kultúrának tekintenek, és a Longshan-kultúra kifejezés a Sárga-folyó középső és alsó völgyére korlátozódik.⁶⁸ A Jangce alsó folyásának korabeli kultúráját ma Liangzhu-kultúra elnevezéssel írják le.⁶⁹ Ugyanakkor a kutatók felismerték a Sárga-folyó völgyén belüli sokféleséget, mivel Shandongban, Shanxi-ban

⁶¹ Liu 2004: 157.

⁶² Liu–Chen 2012: 220, 227, 251.

⁶³ Shelach-Lavi 2015: 97–99, 103 skk., 126–128.

⁶⁴ Liu–Chen 2012: 213.

⁶⁵ Liu 2004: 170, 199.

⁶⁶ Liu 2004: 170; Liu–Chen 2012: 221.

⁶⁷ Liu–Chen 2012: 215, 217.

⁶⁸ Zhao 2013: 237.

⁶⁹ Liu 2004: 2; Zhao 2013: 237.

és Hunanban is több települést tártak fel. Így megkülönböztették a Hunan, Shanxi és Shaanxi regionális változatait a shantungitól, vagyis a „klasszikus” Longshantól. Területileg és kulturálisan a Longshan-kultúra két típusra osztható: Shandong Longshan és Hunan Longshan. A Közép-síkságra összpontosító modelltől a kutatók a jellegzetes regionális kultúrák modelljére tértek át, amelyek fejlődését a régiók közötti interakció ösztönözte, ezt a helyzetet „kínai interakciós szférának” nevezik.⁷⁰ Az 1980-as évektől a „Longshan-korszak” elnevezést alkalmazzák a késő neolitikum kultúráira az egész területen, bár a Középső-síkságnak tulajdonítják a vezető szerepet.⁷¹

A faluközösségek növénytermesztésében legfontosabb termés a köles több fajtája volt, de találtak búzanyomokat is. Rizsszemeket találtak Shandongban és Hunan déli részén, és egy kis rizsföldet fedeztek fel a Liaodong-félszigeten. A gabonamagvak beásására, a gabonatermés betakarítására és őrlésére szolgáló speciális eszközök kerültek elő. A leggyakoribb húsforrás a sertés volt.⁷² A juhokat és kecskéket a Löss-fennsík területén háziasították Nyugat-Hunanban i. e. 2800 körül, majd elterjedtek a Sárga-folyó középső és alsó területén.⁷³ Kuttyákat is tenyésztettek étkezésre, különösen Shandongban, viszont a szarvasmarhatartás kevésbé volt fontos.⁷⁴ Ismeretes, hogy volt kisüzemi selyemtermelés a selyemhernyó nevelésével.⁷⁵ A központi Longshan terület a bronzkori Erlitou-kultúra alapjává vált.

A legkorábbi szöveges bizonyítéka a gabonatermesztés kiterjesztésének, szinte minden, az e tájon honos vadgabona domesztikálásának a Shang-dinasztia anyagi egyik jóscsontjából származik. Ez vitathatatlanul bizonyítékokat tartalmaz az őszi búza vagy árpa és a tavaszi köles vetésforgójára. A Shennong (az „első földműves” kultúrhérosz) „feltalálásáról” szóló legendás beszámolók neki tulajdonítják, hogy először termesztett *wugu*-t (五穀), „öt gabonát”, és megtanította az embereket, hogyan kell vetni. Az „öt gabona” listája változó, és nagyon gyakran tartalmaz olyan „gabonát”, mint a kender és a szezám, amelyeket elsősorban olajok készítésére és ízesítésére használnak. A klasszikus rítusok egyik listája, egy kézirat, „amelyet Konfuciusznak tulajdonítottak” az i. e. VI. és V. századból, tartalmazza a seprűkölest és a róka farkkölest, a szóját, a búzát vagy az árpát és a kendert. A *wugu* másik változatában a kendert rizzsel helyettesítik. Shennong „öt gabonájának” történetei gyakran mitológiai töltetűek. Néha magukat a terményeket is szentnek tekintették; máskor termesztésüket az

⁷⁰ Liu–Chen 2012: 17; Li 2013: 18.

⁷¹ Liu–Chen 2012: 16; Li 2013: 20–21.

⁷² Sun 2013: 449.

⁷³ Liu 2004: 59.

⁷⁴ Sun 2013: 449; Liu 2004: 59.

⁷⁵ Underhill 2002: 153.

agrártársadalom és a civilizáció forrásának tekintették. Az anyangi jóscsontok olyan karaktereket tartalmaznak, amelyek az „öt gabonának” „tulajdoníthatók”. Az archeobotanika közelmúltbeli fejlődése gazdagította ismereteinket a gabonatermelés korai időszakából, i. e. 2000-re a legendás „öt gabona” mindegyikét termesztették Közép-Kínában, Henanban és a keleti Shanxi tartományokban. Az Erlitou-ban végzett közelmúltbeli ásatások során seprűkőles és róka farkkőles, rizs, szójabab, búza és kender elszenesedett maradványait tárták fel. Ez a lista összhangban van az „öt gabona” két változatával, kiegészítve azt a láncot, amely összeköti a mitológiát, a szöveget, a régészetet és a kínai mezőgazdaság mai világát.⁷⁶

A Xia-dinasztia 夏朝 történetiségének problémája

A Longshan-kultúra (i. e. 3000–1900 között) központi vidéke az a terület, „ahol a »bölcs uralkodók«-ról és a Shang-dinasztiát megelőző Xia-dinasztiáról a kínai hagyományban fennmaradt mondabeli történetek lejátszódtak”.⁷⁷ Ez az úgynevezett „kultúrhéroszok kora”.⁷⁸

A régészeti leletek vizsgálatai során is rendre felmerül az a kérdés, hogy a Xia-kornak nevezett időszak régészeti adatai milyen értelemben bizonyítják a Xia meglétét? Vannak, akik azt tételezik, hogy Erlitou a Xia-főváros,⁷⁹ mások nem tartják elégségesnek a bizonyításhoz a leleteket.⁸⁰

Az Erlitou-kultúra korai bronzkori városias társadalom volt, amely a Sárga-folyó völgyében létezett körülbelül i. e. 2000 vagy 1900 és 1500 vagy 1400 között.⁸¹ Egy 2007-es C¹⁴ radiokarbonos kormeghatározási tanulmány szűkebb, i. e. 1750-től 1530-ig terjedő dátumtartományt javasolt.⁸² (Manapság a C¹⁴ izotóp felezési idejét 5730 ± 40 évnél fogadják el. De vannak kutatók, akik nagyobb $\pm$ intervallumot is valószínűsítene – például az 1991-ben előkerült híres alpokbeli hauslabjochi ember, az Ötzi-leletnél 250 évet –, és így nagyon óvatossá kell lennünk annak megállapításánál, vajon egy dátum, amelyet nem lehet összevetni írásos feljegyzéssel, mennyire tekinthető pontosnak. Tehát a neolitikus és archaikus kori leletek esetében egészen a Shang- [Yin-] kor írásjegyeket tartalmazó jóslócsontleleteiig ajánlatos mindezt figyelembe venni a datálásakor.) A kultúra nevét a Luoyangtól keletre fekvő hunanbeli Yanshi egyik városkájá-

⁷⁶ Liu et al. 2015: 332.

⁷⁷ FitzGerald 1989: 53.

⁷⁸ Chang 1999: 68–70.

⁷⁹ Xu 2020: 166.

⁸⁰ Xu 2020: 167–168.

⁸¹ Allan 2007: 475; Liu–Xu 2007: 886.

⁸² Zhang 2014: 206.

nál, Erlitou-ban felfedezett lelőhelyről kapta. Széles körben elterjedt Hunanban és Shanxi-ban, majd később Shaanxi-ban és Hubei-ben is megjelent.⁸³ Erlitou valóban domináns szerepet töltött be a korabeli Kínában, virágkora körülbelül az i. e. 1900 és 1500 közötti időszak.⁸⁴ A legtöbb régész az Erlitou-kultúrát úgy „kezeli”, mint az első „államinak” tekinthető szint az ókori kínai társadalomban. Ezt azzal is bizonyíthatónak gondolják, mert Erlitou település területén a régészeti rétegek alapján több szakaszban építkeztek i. e. 3500–1200 között, központi jelentősége 1800 körül volt.⁸⁵ Erlitou a legnagyobb, e kultúrához köthető helyszín, és legnagyobb kiterjedésének idején a város lakossága körülbelül 24 000 fő lehetett. A palotakomplexumot 2 m vastag döngölt földfal vette körül, és több palotából állt, a legnagyobb területe 9600 m². E palotaegyüttes egyik palotájánál, 100 m²-es, illetve 60 x 70 m hosszúságú épületalapokat is feltártak. A palotakomplexumtól délre több műhelyt, többek között kerámiaégetőket és egy bronzöntödét létesítettek. Még három nagyobb településközpontot tártak fel. Taosi a feltárók szerint kb. 2600 és 2000 között lehetett regionális központ, amelyet döngölt fallal vettek körül. A denfengi Wangchenggang az i. e. 2200–1800-as években mintegy húsz kisebb település központja volt, és itt kézműves műhelyközpontot is találtak. A hunani Xinzhai i. e. 2200-1900 körül szintén városi településszerkezetet mutat.

A taosi lelőhely (i. e. 2500-1900 körül) Shanxi tartomány déli részén található, méretét (300 ha) elit temetkezések, hatalmas fal, a korai bronzöntés bizonyítja. 2007-ben Taosi késő neolitikus – kora bronzkori lelőhelyén Linfenben (Shanxi), a Sárga-folyó középső völgyében, amely térben és időben is rögzíthető, kb. i. e. 2000-re, itt egy, ha tetszik, „drámai” felfedezés történt. Taosi azonosítható a részletesen vizsgálódó csillagászati megfigyelések szabadtéri központjaként. A döngölt földből kiépített megalitikus szoláris obszervatórium ásatásai során egy lakkozott gnomon alapú árnyéksablont és egy 29 fogú rézkorongot találtak, amelyet kis „holdkerékként” azonosítottak.⁸⁶

Wangchenggang (i. e. 2200-2000 körül) két döngölt földfallal rendelkezett, amelyet 2002-ben fedeztek fel, 30 ha területű, ez a legnagyobb fallal körülvett Longshan-lelőhely Henan tartományban. Itt áldozati maradványokat, elit kerámiákat és jádetárgyakat találtak. Ez is utal a helyszín lehetséges jelentőségére és az Erlitou-elittel való kapcsolatára. A Xinzhai-kultúrát (i. e. 2200-1900 körül) általában kulturálisan Erlitou őseként értik, és ezért kulcsfontosságúak az utóbbi eredetének a megértéséhez.⁸⁷

⁸³ Shelach-Lavi 2015: 185.

⁸⁴ Allan 2007: 475.

⁸⁵ Bagley 1999: 164.

⁸⁶ Nu 2020: 148–149.

⁸⁷ Yuan–Campbell 2015: 97–98.

A kínai régészek általában az Erlitou-kultúrát azonosítják a Xia-dinasztia egyik központjával, de nincs szilárd bizonyíték, például az írás, amely alátámasztaná ezt a kapcsolatot.⁸⁸ A „jelek” megjelenésének esetleges kezdetét a középső és késő neolitikum Dawenkou- és Liangzhu-kultúráinak időszakára datálják, hiszen az innen származó jelek egy széles területen található „jelrendszer” elemei lehetnek. Ezek a kultúrák akkor, amikor ezen „szimbólumjegyek”-nek értelmezett karcolatok-bevésések már léteztek, komplex társadalmak voltak. A jelek egyike-másika egy-egy Shang-kori jóslócsontírásjegyhez hasonlítható, azt azonban nem sikerült bizonyítani, hogy valóban azok előzményei-e, bár vannak kutatók, akik az írás valamiféle előzményeként kezelik ezeket. Erlitou kései fázisából (i. e. 1500-1400) olyan kerámiákat találtak, amelyeknek belső falára jeleket véstek. Ezeket a jeleket szimbólumokként értelmezik, ami a korai kínai karakterekkel való lehetséges kapcsolatokról való találgatásokhoz vezetett, amelyek több évszázaddal később jelennek meg ugyanabban a régióban. Az egyértelmű kapcsolat azonban nincs bizonyítva. Több mint húsz különbözőféle ilyen jelet azonosítottak, voltak közöttük egyszerűek, voltak komplexebbek, mint később a Shang- (Yin-) időszak leletein.⁸⁹

Bár bronzmaradványokat találtak korábbi kultúrákban is, az Erlitou-bronzok fejlettebbek, és termelékenyebb módon állították elő őket. Az Erlitou-kultúra a legkorábbi, „üzemszerűen” bronztárgyakat létrehozó kultúra Kínában, a rituális edények és más bronzok előállítására szolgáló, újszerű, úgynevezett „metszetöntő” eljárással.⁹⁰ Az Erlitou-kultúra leletegyüttesében nemcsak bronz szerszámok és haranghangszerek vannak, hanem bronzfegyverek és egyedi, állatarcú leletek is, és több mint tízféle bronzedény került elő. Ez azt mutatja, hogy Erlitou bronzöntése sokrétű és szisztematikus volt, „sorozatgyártásra” voltak képesek az öntőminták segítségével. Az Erlitou-bronzok nyilvánvalóan fazekasságot imitáló vonásokat mutatnak, sima felülettel vagy egyszerű geometrikus mintákkal. Az Erlitou-kultúra harmadik szakaszában a bronzjue-ken 角 (rituális borokiöntő és ivóedények) megjelent az Erlitou-kultúrában nagyon népszerű vésett díszítés.⁹¹ Sok archetipikus kínai leletet először az Erlitou-kultúra helyszínein találtak. A legkorábbi fémharangok i. e. 2000-re datálhatók.⁹² Az első bronz törbalta, a *ge* 戈 is Erlitou lelőhelyén jelent meg, ugyanerről a lelőhelyről három jádege is előkerült.⁹³ A legkorábbi bronzding 鼎 (rituális áldozati ételfelajánló edény) Kínában az Erlitou-kultúra negyedik rétegében került elő, csíkos rátét-

⁸⁸ Allan 2007: 489–490.

⁸⁹ Demattè 1999: 249, 262, 265–266; Demattè 2010: 226; Boltz 1986: 434.

⁹⁰ Allan 2007: 489–490.

⁹¹ Liu 2004: 238.

⁹² Liu 2004: 230–331. Falkenhausen 1994: 132.

⁹³ Liu–Xu 2007: 897–899.

mintákkal díszítve, majd hasonló bevésésekkel, mint a kerámiákon megjelenő korai (a yangshao-i időktől alkalmazott) szimbólumkarcok.⁹⁴

Az Erlitou-kultúra időszakában az egyes régiók termelési gyakorlatának rekonstruálása a feltárások során jelentős ismereteket adott a kerámia- és bronzedény-készítés eljárásairól, és ez a cserehálózatok kiterjedtségét mutatja, különösen a kerámiahagyomány változásai alapján, így árnyalt képet tár elénk a kultúrák közvetítés aktivitásáról.⁹⁵

A Xia-dinasztia a hagyomány szerint a kultúrhéroszok korát követően az első kínai uralkodóház, amely szintén e szerint a tradíció szerint i. e. 2200–1760 között lett volna hatalmon.⁹⁶ Ennek a dinasztianak a megalapítását a tradicionális felfogás – amely a Zhou- és Han-kori forrásokra (*Shijing*, *Shujing*, *Zhu shu jinian*, *Shiji*) alapozódott Kínában – az utolsó kultúrhérosz, „Nagy Yu” (Da Yu 大禹) alakjának tulajdonította. Ám az eddigi régészeti leletek nem igazolják nagyobb területű egységes entitás létezését erre az időszakra.

Volt-e valóban Xia-dinasztia? „Különféle legendák születtek Yu és a többiek történeteinek szennyeződése (contamination) miatt. [...] A Xia-dinasztia uralkodói nem többek pusztá neveknél. [...] Mindez olyan ősi időkre nyúlik vissza, hogy elveszett a legendák ködében. [...] Minden, kivéve a Jin- és a Csou-dinasztiák egymásra következésének tényét, merő legenda.”⁹⁷ A húszas évek közepétől a harmincas évek közepéig tartó elemzések során nyugati tudósok azt valószínűsítették, hogy a Xia léte nem bizonyítható. Az ókori, a Han-dinasztia korából származó szövegek hitelességében, például a *Shiji* leírásaiban kétkedve több kínai kutató munkái egyértelműen megalapozták a Xia-dinasztia legendás alapítójának „Da Yu”-nek eredetileg mitológiai jellegét, és ugyanezt mondták ki a hagyományos kínai történetírásban őt megelőző uralkodókról (a „Három Fenséges”-ről és „Öt Ős”-ről).⁹⁸ Később változott a kínai régészek „szemlélete”, hogy valamilyen módon mégis igazolhassák a Xia létezését, és általában az Erlitou-kultúra korai időszakát „azonosítják” a Xia-dinasztia helyeként, de nincs szilárd bizonyíték, például írás, amely alátámasztaná ezt a kapcsolatot bizonyítékként, eltérően a Shang-dinasztiát igazoló írásbeliség dátumaitól. A *Shiji*-ben leírt Shang-kronológiáról ugyanis a megtalált jóslócsontforrások alapján kiderült, hogy hitelesek a királyok névsorát illetően.⁹⁹ Az Anyang közelében a késői Shang- (Yin-) dinasztia kori paloták, sírok és feliratos orákulumok csontjainak feltárásai a Shang-dinasztia vagy legalábbis annak utolsó

⁹⁴ Liu–Chen 2012: 259.

⁹⁵ Campbell 2014: 186.

⁹⁶ Chang 1999: 71–72.

⁹⁷ Maspero 1924: 57; Maspero 1978: 44, 40, 45.

⁹⁸ Allan 1984: 250–251.

⁹⁹ Allan 2007: 489–490; Liu 2004: 238; Liu–Xu 2007: 897–898.

időszaka hitelességét is „megállapították”. Az 1930-as évek közepén cikkeket tettek közzé, amelyben a Xia-királylistát a Shang-listához kapcsolták, és azzal érveltek, hogy a Xia-listának ugyanúgy hitelesnek kell lennie (ha a Shang esetében a régészeti lelet igazolta a *Shiji*-ben szereplő listát). A következő negyven évben a Xia hitelességének kérdése nagyrészt függőben maradt, bár a legtöbb kínai tudós továbbra is azt feltételezte, hogy a Xia-dinasztiát, amely a Shanghoz hasonlóan örökletes volt, egy napon régészeti feltárással hitelesíteni fogják. Máig azonban ez nem történt meg hitelesíthetően.¹⁰⁰ A kínai régészet egyik fő célja mégis a Xia- és Shang-dinasztiák fővárosainak felkutatása, amelyek a hagyományos beszámolók szerint is a Sárga-folyó völgyében voltak. Ezeket az eredetileg szájhagyományokat sokkal később jegyezték fel olyan történetekben, mint a *Zuozhuan* (左傳 i. e. 300 körül) és a *Shiji* (史記 i. e. I. század), és hiteles történetiségük, különösen a Xia vonatkozásában, vitatott mindmáig.¹⁰¹ A jóslócsontok írásjegyeinek felfedezése alapján megállapítható, hogy a helyszín, az anyangi Yinxu, a Shangok utolsó időszakának, Yinnek a fővárosa, de ilyen bizonyítékok nem állnak rendelkezésre a korábbi helyszínekről.¹⁰² Amikor felfedezték Erlitou-t, úgy gondolták, hogy ez Bo, a Shang-dinasztia első fővárosa Tang király alatt a hagyományos leírás alapján. Az 1970-es évek vége óta a kínai régészek hajlamosak voltak a helyet a hagyomány szerinti Zhenxunnal, Xia utolsó fővárosával azonosítani.¹⁰³ Különböző szerzők Erlitou mind a négy szakaszát Xia-ként azonosították. Más kutatók, különösen Kínán kívül, rámutatnak, hogy nincs szilárd bizonyíték az ilyen azonosításra, és azzal érvelnek, hogy a kínai régészet történeti fókusza indokolatlanul korlátozó.¹⁰⁴

Azt, hogy a Xia-dinasztia „története” csak mitológia-e, avagy történeti kor, folyamatos viták tárgya, különösen a kínai történészek igyekeznek bebizonyítani, hogy ez utóbbi a helyzet. Az 1960-as években, majd az újabban folytatott régészeti ásatások bizonyítékokat szolgáltatottak arra, hogy több feltárt (Erlitou-kultúrához tartozónak tekintett) településen paloták és négyfalú otthonok álltak (a korábbi kerek háztól eltérően), amelyek megfeleltek azoknak a történeti leírásoknak, amelyekben a Xia-dinasztiáról írtak évszázadokkal annak hanyatlása után. Ám arra továbbra sincs bizonyíték, hogy ez azonosítható volna egyértelműen Xia-konstrukcióként, így folytatódik a vita arról, hogy Kína első dinasztiája valóság volt-e, vagy egyszerűen a későbbi írástudók hatalomtechnikai szempontoktól motivált kitalációja.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Allan 1984: 256–257.

¹⁰¹ Liu–Chen 2012: 259.

¹⁰² Cao 2004: 79.

¹⁰³ Liu 2004: 226; Liu–Chen 2012: 258; Sit 2010: 55.

¹⁰⁴ Allan 1984: 249.

¹⁰⁵ Liu–Xu 2007: 886, 897–899.

Kínai régészek az 1950-es évek végétől folytattak ásatásokat a dinasztia vélelmezett fővárosában, Yangzhengben (ma Tengfeng), ahol i. e. 1900-ra datálható leletekre bukkantak. Azt azonban mindmáig nem sikerült megállapítani, hogy ezek a Xia-dinasztia korának használati tárgyai voltak-e. A talált nyomok arra utaltak, hogy az ott élők faeszközöket használtak a mindennapi munkák során, azzal végezve a földművelést is és az építkezési munkálatokat is.¹⁰⁶

„A kínai civilizáció története” című, 2008-ban megjelent (magyarul 2019-ben kiadott) műben az utóbbi évtizedek korai időszakra vonatkozó ásatásait bemutató részben is jellegzetes a törekvés arra, hogy igazolják a Xia-korszak történetiségét az ókori forrásszövegeknek megfelelően. Ismertetve az ásatásokat és az arról folyó kínai régészek és történészek közötti vitákat, amellet foglalnak állást, hogy a Xia-dinasztia uralma bizonyítható.¹⁰⁷ Az érvelés és a hozzá kapcsolódó ásatásleírások összefoglalója azonban nem meggyőző. Eltekintve attól, a meglehetősen súlyos problémától, hogy a kínai ásatásokon az utóbbi idők kivételével nem vehettek részt a nemzetközi régészeti körökből érkező kutatók, maguk a kínai ásatási publikációk sem felelnek meg sokszor az általában érvényesnek tekintett sztenderdeknek. A kínai tudósok közti vitákat vázolva, a következő képet rajzolja elénk ez a szövegrész.

„Az utóbbi években kiterjedt méretű ásatások” alapján „sok tudós állítja, hogy a különböző fázisú Erlitou-kultúra alkotta a Xia-kultúrát”. A Yanshi mellett Erlitou egy helyén légi felvételekről azonosítottak egy területet, és feltárták egy döngölt földalapú épületegyüttes alapját, amelyet „Yu lakóhelyének tartottak”. Ám ennek koráról a munka nem közöl adatot. Viszont azt joggal állítja, hogy „az Erlitou-kultúra maradványai elég gazdagok, és az általuk tükrözött társadalmi rétegződés meglehetően egyértelmű”. Mindezek után – mintha az igazolás megtörtént volna – a munka „leírja” a „Xia-társadalom és -kultúra” rendszerét és működésmódját.¹⁰⁸

A Xia–Shang–Zhou kronológiai egymásutánisága, a „három dinasztia” ma is követett hagyománya nagyon erős összekötő kapocs a kínai kultúra történetében, mindenekelőtt azért, mert a dinasztiaaváltások során legitimációs bázisnak bizonyult a soron következő dinasztia számára az az ideológia, amely az előző dinasztia utolsó uralkodóinak hibáit-bűneit ecsetelve az új hatalomba lépők számára igazolta a hatalom megszerzését. Ez az ideológia a Zhou-dinasztia hatalomba emelkedése után jött létre. A Zhou-dinasztia uralomra jutásának a *Shijing*ben és a *Shujing*ben megjelenő leírásai nagyon komoly vitákra adtak okot és lehetőséget a sinológiában, hiszen ezek a szöveghelyek voltak hivatottak arra, hogy ideológiai legitimációt biztosítsanak a hatalomváltásnak az Ég

¹⁰⁶ Liu–Xu 2007: 889.

¹⁰⁷ Yuan 2019: 49–52.

¹⁰⁸ Yuan 2019: 58–61.

elrendelése, az „égi megbízatás” (*tianming*) és annak „visszavonása” (*geming*) középpontba helyezése által. Ez az „eljárás” hagyománnyá vált az ókor, majd a kínai történelem későbbi korszakaiban.

Az áradások és Nagy Yu mitológiája az egyik olyan kérdés, ahol a régészeti emléktárhely adatai ütköznek a hagyomány szövegeinek a bemutatásával. A történeti és a történetelméleti irodalomban régóta elterjedt nézet, hogy az ősi kínai civilizáció már öntözőművekkel, csatornahálózattal rendelkező kultúra volt. Ezt a vélekedést a kínai hagyomány táplálta, amely Nagy Yu-höz kötötte a vízszállítás kialakításának a rendszerét (és az első dinasztia, a Xia megalapítását).

Erről az időszakról a mitológéból a következő kép bontakozik ki. Yao kultúrhérosznak igen sok problémája volt uralkodása alatt a Huanghe áradásainak megfékezésével, ami megzavarta a mezőgazdasági munkákat, az áradásokban tömegesen megfulladtak, elpusztultak a települések, és ezért sokszor elköltöztette népét. Kinevezte Gunt (őt is kultúrhéroszként tisztelik), hogy gondoskodjon a védekezésről. Gun kilenc évig próbálta megállítani az áradást, de évről évre a vizek egyre erősebbek lettek, és egyre több földet borítottak be, és emberek haltak meg. Végül Gun egy sor gátat (*yin* – K 483a-d – a gyök a *tu* „talaj”) ¹⁰⁹ épített, amelyektől azt remélte, hogy visszatartják a vizet, de a gátak, addig, ameddig álltak, az alanti falvakat elárasztották, majd összeomlottak, további pusztulást és halált okozva. Yao ekkorra már átadta az uralmat utódjának, Shunnak, aki Gun kudarca után (egy verzió szerint Gun megölte magát, egy másik szerint feláldozták, megint másik szerint száműzte magát a hegyekbe), Shun kinevezte Gun fiát, Yu-t, hogy fejezze be a munkát, és állítsa meg az áradásokat. Yu a környező törzsek segítségével csatornákat ásott, a munka tizenhárom évig tartott, keményen dolgoztak, amíg a folyó vizét meg nem fékezték, és így nem törtek elő újabb árvizek. Yu a *Shijing* szerint először törte fel a földeket, először tette művelésre alkalmassá a talajt. A *Shujing* néhány passzusa pedig az árvíz megfékezéséről, a földek rendezéséről, a tartományok kijelöléséről szól. A Hadakozó fejedelemségek idején született szövegek közül majd a *Mengzi* is „visszaidézi” a kultúrhérosz „történetét”, amelyet példázatként mutat fel. Említi a *Liezi* is, valamint a *Shiji* és Han-kori szövegek is „feldolgozzák” a mitológéját, végül is hatása azután az egész kínai utókorra kiterjed.

A hagyományban Yu-nek tulajdonított árvízvédelem sikeres bevezetésének történetét különböző későbbi forrásból összefoglalva, az a kép bontakozik ki, miszerint Yu tapasztalva, hogy a gátak és a töltések önmagukban csak felduzzasztják a vizet, ezért bevezette a csatornaárkok kiásásának a módszerét, hogy a vizet elvezesse, emellett a nem művelt árterekre irányította az áradást. Elrendelte a meder kotrását is, az áradásokat sikerült megfékezni. E források

¹⁰⁹ Karlgren 1996: 132.

egy része szerint a kiépített öntözőcsatornás öntözés sikeres volt, és ezt követően Yu megszervezte az embereket, hogy a víz és a talaj teljes hasznosításával építsék fel lakhelyeiket és fejlesszék a mezőgazdaságot. Mindez lehetővé tette az ősi kínai művelésmód felvirágzását. Ez a műve Yu-t a korai kínai történelem egyik legfontosabb alakjává tenné, de nem tudni, hogy a neki tulajdonított árvízvédelmi alkotások valóban tartalmazták-e az öntözőcsatornák rendszerét. A hagyományban gyakran használták a *Da Yu zhi sui* nevet, ami azt jelenti: „Nagy Yu, a vízkihasználó” (vagy „vízirányító”).

A kibontakozó kép alapján a következő állítás tehető. A Zhou-kori legkorábbi források, a *Shujing* és a *Shijing* néhány idevágó passzusa alapján leszögezhető, hogy a korszakban még nemigen használták „csatorna”, különösen nem „öntözőcsatorna” jelentésben a szövegekben szereplő terminusokat. (A *Shijing*ben többször előfordul az a kifejezés, hogy „az eső öntözi földjeinket”.) Tehát még ebben az időben, a korai Zhou-korban sem voltak használatban egész öntözőcsatorna-rendszerek. A későbbi, a Hadakozó fejedelemségek időszakából és a Han-korból ránk maradt szövegek már használják azokat a terminusokat, amelyek az öntözőcsatorna jelentést hordozzák. Vagyis megállapítható, hogy ezekben az időszakokban már kellett öntözőrendszereknek, csatornahálózatoknak működniük. Az már egy más kérdés, és a korai hagyomány mitológikus szerkezetére utal, hogy mindezt visszavetítik a kultúrhéroszok korára. Ami erősen valószínűsíthető, az az, hogy már a korai időkben, ha nem is az egyelőre még legendának tekinthető Xia-korban, de valamikor az i. e. II. és I. évezred fordulóján a Shang- (Yin-) kor végén, a Zhou-kor elején már a gyakori áradások esetén vízlevezető árkokat alkalmazhattak.

A „történet folytatása” során pedig Nagy Yu megalapította az első dinasztiát, a Xia-uralkodóházat. A Xia-dinasztia a hagyomány szerint a kultúrhéroszok korát követően az első kínai uralkodóház, amely szintén e tradíció szerint az i. e. XXIII–XVIII. század között lett volna hatalmon. Ezt a hagyományt Zhou- és Han-kori forrásokra (*Shijing*, *Shujing*, *Zhu shu jinian*, *Shiji*) alapozták meg Kínában.

Mit mutatnak a régészeti feltárások? A 2000-es évek második felében folytatott ásatás alapján, az i. e. 1920 körülre datálják a régészeti bizonyítékokat egy nagy volumenű áradásról, amely elpusztította az egész környéket a Sárga-folyó felső folyásánál. Ez az idő röviddel megelőzi a Sárga-folyó középső völgyében az Erlitou-kultúra felemelkedését és a Longshan-kultúra hanyatlását Észak-Kína síkságain. Ez az időszak egybeesik az úgynevezett Yueshi-kultúra idejével, amely a kelet-kínai Shandong régióban volt, és i. e. 1900 és 1500 közöttre datálható, amely a késő neolitikumtól a korai bronzkorig terjedt, és később az Erligang-kultúra váltotta fel. Több kínai szerző szerint ez az árvíz lehetett a későbbi mítosz alapja, és hozzájárult a kultúrák átalakulásához. Továbbá

vannak, akik azzal érvelnek, hogy az időzítés további bizonyítéka a Xia-kor és az Erlitou-kultúra azonosításának.¹¹⁰ Ám az észak-kínai síkság egyidejű kiterjedt áradásaira még nem találtak bizonyítékot.¹¹¹ Kína történetírói hagyományai a nagy árvíz sikeres megfékezéséről mesélnek, ami a Xia-dinasztia létrejöttéhez és a civilizáció kezdetéhez vezetett. Az árvíz és Xia történetisége azonban továbbra is ellentmondásos. Ha rekonstruálható lenne egy földrengés által kiváltott földcsuszamlásgát-kitöréses árvíz a Sárga-folyó felső szakaszának völgyében i. e. 1920 körül, akkor az a holocén egyik legnagyobb édesvízi áradása, és a „nagy árvíz” mintája lehet. Ez a Xia-kor kezdetét az i. e. 1900 körülre helyezné, több évszázaddal későbbre, mint azt hagyományosan gondolták, egybeesve a neolitikumból a bronzkorba való átmenettel. Alátámasztaná azokat a hipotéziseket, amelyek szerint az Erlitou-kultúra elsődleges állami szintű társadalma a Xia-dinasztia régészeti megnyilvánulása.¹¹² Azt azonban ne felejtjük el, hogy a kínai kutatók ezen hipotézisét nem igazolták még. Magának a dinasztiának a valóságos voltáról jelenleg nincs semmilyen érdemleges régészeti bizonyíték, ám azt sem mondhatjuk megalapozottan jelenleg, hogy a hagyomány által bemutatott dinasztia egészen bizonyosan nem létezett.

A Shang-dinasztia korának történetisége a régészeti leletanyagban

A régészeti kutatások feltártak egy másik, az Erlitou-kultúra utolsó időszakával egy időben alakult, de azon túlnyúló kultúrát, a bronzkori Erligang-kultúrát, amelynek régészeti lelőhelye Hunanban, Csengcsou városában van, és az 1950-es évek elejétől tárták fel. Erlitou utolsó időszakában a központi szerepet Erligang vette át, amelyen az ásatások még folynak.¹¹³ Az Erligang-kultúra városi civilizáció volt, a kb. az i. e. 1600-1400, illetve valamikor ennek az időszaknak a vége táján kibontakozó korszak nemcsak nagy területeket felölelő, szétszórt telepek együttese, hanem több nagy palotakomplexummal rendelkező központokkal rendelkező kultúra volt. A korszakolás során azt nem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy a forrásokban Bo-nak nevezett főváros, amelyet a hagyomány szerint Tang – a Shangok első uralkodója – alapított, illetve egy valamivel későbbi központ Ao (amely az Erligang-időszakra esne) volt-e a mai Zhengzhou környékén feltárt nagy méretű palotaépület alapja. Egy a mai hunanbeli Dengfen melletti területen a forrásokban Yangchengként szereplő város erődpalotájáról egyértelműen kiderült, hogy késő Shang-kori vagy korai

¹¹⁰ Wu 2016: 580.

¹¹¹ Normille 2016: 5.

¹¹² Wu 2019: 579.

¹¹³ Zhang 2014: 206–207.

Zhou-kori. A Yansi-nál felfedezett városról is kiderült, hogy az Erligang-kultúra kései korszakából való.

Az ásatások leletanyagai alapján tanulmányok négy kronológiai fázist adnak meg.¹¹⁴ A lelőhelyek feltárása nagy jelentőségű a korai dinasztikus időszak történetének megértésében. Ez egyben Kína egyik legjelentősebb régészeti lelőhelyeinek egyike is. Az Erligang-kultúra lelőhelyeinek felfedezése az 1950-es és 1960-as években világossá tette a régészek számára, hogy az anyagi kultúra egyes elemeinek előzményei az Erligang-kultúrában találhatók.¹¹⁵

Későbbi vizsgálat feltárta, hogy az Erligang helyszín egy ősi város része volt, amelyet nagyjából 7 km-es kerületű, nagyjából téglalap alakú falak vettek körül. A falak döngölt földből készültek, ez a technika a longshani kultúra neolitikus lelőhelyeire nyúlik vissza. A fal becslések szerint 20 m széles volt a tövénél, és 8 m magas lehetett. A város falain kívül nagy műhelyek voltak, köztük egy csonttárgyak készítését végző műhely, egy fazekasműhely és két bronztárgyműhely. A régészeti feltárások itt tovább nemigen lehetségesek, mert a mai város Erligang romjai felett található.¹¹⁶ Ezért a kultúráról a legtöbb információ más erligangi lelőhelyek tanulmányozásából származik.

A Hubei tartományban, a Jangzejiang mentén fekvő Panlongcheng hatalmas romjai jelenleg az Erligang-kultúra legnagyobb feltárt romjai. Az 1950-es évek közepén fedezték fel, majd az 1970-es évek közepén ásták ki.¹¹⁷ Zhengzhou-ban nem álltak rendelkezésre helyi bronzfém előállítására alkalmas lelőhelyek, így a Panlongchenghez hasonló helyszíneket valószínűleg a távoli fémforrások biztosítására használták. Panlong városában nagyszámú bronzárut fedeztek fel. A Hubei tartománybeli Danzhi város Tonglu-hegyéről és a Jiangxi tartománybeli Ruichang város Tongling bányászati és kohászati telephelyéről feltárt faminták radiokarbonos (C¹⁴) kormeghatározása összehasonlította a Panlongcheng és Tonglushan városokban feltárt bronzárukat, és ásványi elemeket azonosítottak. Ez megegyezik a Tonglu-hegy rézével, és látható, hogy a panlongchengi réz a Tonglu-hegységből származik. Ez nagyon fontos bizonyítéka annak, hogy az Erligang-kultúrában intenzív kapcsolatok voltak az egyes területek között.¹¹⁸ Az Erligang-kultúra bronztárgyai a korábbi Erilitou-kultúra stílusából és technikaiból fejlődtek ki. Az Erligang volt az első régészeti kultúra Kínában, amely a bronzedényöntvények kiterjedt alkalmazását és használatát mutatta. A bronzárut

¹¹⁴ Child-Johnson 2020: 6.

¹¹⁵ Bagley 2004: 227.

¹¹⁶ Bagley 1999: 198.

¹¹⁷ Liu–Chen 2012: 267.

¹¹⁸ Bagley 1999: 1157 skk., 171 skk.

széles körben használták, és a stílus is egységes volt, eltérően az Erlitou-kultúra bronztárgyaitól.¹¹⁹

Az Erligang-periódusban a régészeti adatok alapján igazolható, hogy létrejön a korai Shang-államszervezet,¹²⁰ amely a későbbiekben átépül egy erősen hierarchizált hatalmi struktúrába, amely a régiók közötti interakciókat regulálja.¹²¹ Ebben az időszakban még nem következik be gyors átváltás a mezőgazdasági termelés dominanciájára a mezőgazdálkodás-pásztorkodás együtteséről, hanem az önellátó közösségek a mezőgazdaság és a pásztorkodás mozaikját alkották meg, amelyek eltérő hangsúlyt helyeznek a gazdálkodásban a földművelésre, terelésre, vadászatra és sertéstartásra.¹²² Ám a régészeti adatok alapján egyben cáfolható az a korábbi kutatói álláspont is, hogy már ebben az időben létrejön a centrum-periféria helyzet.¹²³

Nyugati régészek és tudósok rámutattak, hogy a későbbi anyangi településsel ellentétben Erligangban nem találtak olyan írásos emlékeket, amelyek a régészeti maradványokat a hivatalos történelemmel kapcsolták volna össze.¹²⁴ Az írás kialakulását valószínűleg kis váltások és mégis folyamatos alakulás „egyvelegeként” tekinthetjük. Van olyan vélemény, hogy i. e. 2600-2000 körül kell keresni az írás lehetséges kialakulását, és néhány kb. i. e. 1700-ra datálható korú leletet például az 1996-ban Shijia-ban feltárt jóslócsonthoz, illetve egy ugyaninnen származó longshani csonthoz feliratosként tekint, és „írásjegyekként” kezeli őket, és így a Xia-kort tekinti az írásbeliség első időszakának.¹²⁵ Míg más kutatók szerint a korai Shang-kor körüli időket tekinthetjük így.¹²⁶ Itt megint felmerül a datálási bizonytalanság, kérdéses, ha a Shang-kor datálását az i. e. XVIII. század közepe és az i. e. XVII. század vége közé tesszük a *Siji* alapján vagy az i. e. XVI. század közepére a *Zhuozhuan* alapján, már bajban vagyunk a datálással. Ám ugyanezzel kell szembenéznünk, ha a modern tudományra támaszkodó datálásokat tekintjük, míg például a kínai „Xia-Shang-Zhou chronological project” jelenleg az i. e. 1600 körül fogadja el, más kutatók ezt az időszakot korábbra teszik.¹²⁷ Mint láttuk, maga a Xia-dinasztia időszakának problémája is meglehetősen nyitott. Így tehát nagyon óvatosnak kell lennünk annak megállapításánál, vajon egy i. e. 1700-re datált „írásjeles” lelet a Longshan-, illetve Erlitou-kultúra régészeti és a Xia-, illetve Shang-kor történeti

¹¹⁹ Liu 2003: 27–28.

¹²⁰ Shelach-Lavi 2015: 197–199.

¹²¹ Shelach-Lavi 2015: 217–219.

¹²² Shelach-Lavi 2015: 237–239.

¹²³ Shelach-Lavi 2015: 249–251.

¹²⁴ Bagley 1999: 127.

¹²⁵ Demattè 1999: 248; Demattè 2010: 212.

¹²⁶ Boltz 1994: 39.

¹²⁷ Bagley 1999: 126 skk.

„meghatározásakor” mit fogadunk el. A jelenleg ismert legkorábbi leletnek a középső Shang-kori, kb. i.e. 1500-ra datálható bronzedény-„feliratot” tekintik.¹²⁸ Az azonban kérdés, hogy ezek a jelek miképpen tekinthetők írásjegyeknek, mert még nem „fejtették meg”. Van kutató, aki azon a véleményen van, hogy a kínai írásrendszer nem régebbi a Shang-kornál, esetleg a késő Dawenkou-kori jelek „előzményként” kezelhetők.¹²⁹ Ezek után feltehető az ebből adódó kérdés, hogy tudhatunk-e az írás korábbi kialakulásának igazolására szolgáló leletet a Shang-kor Yin-időszaka előtről, amit az anyangi jóslócsontfeliratok alapján már egyértelműsíthetünk? Eddig nem.

Az anyangi feltárások Yin, a késő Shang dinasztia (i.e. 1300–1045) fővárosának romjai a körülbelül 30 négyzetkilométernyi terület a mai Xiaotun faluban és környékén találhatók, a Huan-folyó mindkét partján, Anyangtól északnyugatra, Honan tartományban. 1899-ben Anyangban találtak több száz díszesen faragott kagylóhéjat és feliratos jóslócsontot (bár arról, hogy ezek feliratok, kezdetben nem tudtak). A teljes körű ásatások 1928-ban kezdődtek, és azóta a kínai régészek által végzett kutatások feltárják a hatalmas főváros területét. Az 1930-as években több mint ötven döngölt földalapot találtak itt, amelyek több olyan épülecsoporthoz képviselnek, amelyeket a város használatának ideje alatt felépítettek és újjáépítettek. Xiaotun egy elit lakónegyedben adminisztratív épületeket, oltárokat és egy ősi templomot tartalmazott. Napjainkig tizenkilenc ásatási időszak volt, az első időkben nyugati régészekkel, majd az ötvenes évektől csak kínai régészek ástak. Az utóbbi időben vannak közös ásatások, például egy közös kínai–amerikai projekt ásatásokat végzett Huanbeiben az 1990-es években. Ezt a lelőhelyet általában Yinxu névvel illetik (szó szerint Yin romjainak nevezik a történészek és a régészek, annak alapján, hogy a Shang-kornak ezt a késői fázisát Yinnek nevezték az ókori források, például a *Shiji*, amely felsorolja a királyi ház több mint húsz uralkodóját, és leírja a dinasztia tevékenységét).¹³⁰

Yin központja egy kis lakóövezetként alakult ki, a Huan-folyó déli partján, amely a Huanghe mellékfolyója volt. Kétszáz éven át Yin hatalmas városi központtá bővült, ahol becslések szerint valaha ötvenezer, majd százötvenezer ember élt. Yinxu magja a Xiaotun palotatemplom körzete, amely körülbelül mintegy 170 ha, és a folyó egyik kanyarulatában helyezkedik el, egy árok választja el a város többi részétől. Ezek a romok két helyszínből állnak: a palota és a királyi osszentélyek területéből, valamint a királyi sírok területéből. Ez olyan falak nélküli komplexum, amelynek hossza csaknem 10 km és szélessége 4 km. A romok több mint száz föld alapozású palota alapját, számos

¹²⁸ Demattè 1999: 241, 248; 2010: 212.

¹²⁹ Boltz 1994: 12.

¹³⁰ Bagley 1999: 183–185.

lakókörnyezetet, műhelyt és termelési területet, valamint temetőket tartalmaznak. Ez a terület a következőket foglalta magában: királyi temető tizenhárom aknasírral; mintegy kétezer kis sír; szentélyek több istentiszteleti teremmel és lakóterülettel; az elit házcsoportjai; kézművesműhelyek bronz, kő, jáde, csont és kagyló műtárgyak gyártására; valamint a szolgaszemélyzet lakásai.¹³¹ A több évtizedes ásatások során számos Shang-kori lelőhelyet tártak fel. Zhengzhou környékének lelőhelyein, amelyek korábbi rétegeket is tartalmaznak, a Shang-időszakból is feltártak egy nagyobb épületegyüttest, lakóházakat és műhelyeket, kerámiaedényeket és bronzöntéshez használt öntőformákat, de nagy „síremlékeket” nem találtak.¹³² Több kínai régész úgy véli, hogy a Zhengzhou melletti ősi város a hagyományos történelemben említett Shang-dinasztia fővárosa volt, ez lehetséges, de a feltárás alapján egyáltalán nem állíthatunk biztosat. Kérdés ezek után az is, hogy a számos főváros közül melyiké volt.¹³³

Párhuzam vonható a longshani neolit kultúra és az anyangi bronzkori civilizáció között is, mert egyaránt döngölt földfalakkal építkeztek a városok megerősítésére, hasonlóan csontokból történő jóslások képezték a rítusok centrális „eljárását”, és az előbbi agyagedényeinek és utóbbi bronzedényeinek egymáshoz hasonló „formavilága” volt.¹³⁴

Yin mint a legtöbb bronzkori város királyi székhelyként, a hatalmi és rituális tevékenység központjaként működött. A király volt a rituális események vezetője, és ő volt az őseihez kapcsolódó áldozatbemutatók felelőse is. Az ötvenezer jóslócsontot a Xiaotunban lévő gödrökben találták meg, és számos áldozati gödröt is találtak, amelyek emberi és állati csontvázakat, valamint szekereket tartalmaztak. Yinxu-ban több ezer sírt és gödröt találtak, amelyek adatokat szolgáltatnak a bonyolult királyi temetkezésekről, a nemzetségi elitek sírjairól, közös sírokról és az áldozati gödrökről. A rokonsághoz kapcsolódó rituális gyilkosságok a késő Shang-társadalom szokásrendjének részei voltak. A Yinxu-ban talált jóslócsont-„nyilvántartásokban” többféle állat- és kétfajta állami emberáldozatot írtak le, ezek vagy családtagok, vagy a szolgaszemélyzet tagjai, akik elit személyek halálakor „elkísérték” az elhunytat. Gyakran eltemetették az elit luxustárgyait is a személyi koporsókban vagy csoportos sírban. A királyi temetőben vagy a palotatemplom komplexumában több száz emberáldozat volt. Ezeket az áldozatcsoportokat többnyire kívülálló alkották, és a jóslócsontfeliratokban legalább tizenhárom különböző ellenséges csoportból származót sorolnak fel. Az áldozatok rendszerszerű oszteológiai elemzése izo-

¹³¹ Keightley 2000: 107.

¹³² Gernet 2001: 52.

¹³³ Xu 2021: 4.

¹³⁴ Gernet 2001: 51.

tópvizsgálatokkal 2017-ben azt mutatta, hogy az áldozatok valóban nem helyiek voltak.¹³⁵

A Yinxu-ban feltárt több mint ötvenezer jóslócsontfelirat és a nagyszámú bronzedényfelirat segíti a késői Shang- (Yin-) periódus (i. e. 1220–1050) általános történeti és nagyszámú konkrét adatának a megismerését.¹³⁶ Ezeknek a dokumentumoknak, valamint a későbbi másodlagos szövegeknek alapján részletesen dokumentálható Yin hatalmi rendszerének a hálózata.¹³⁷ Ezeket jóslócsontokat a legkorábbi „archívum”-nak nevezik, mivel a Shang-dinasztia társadalmi életének minden aspektusát feljegyezték, beleértve a rituális szertartásokat, a csillagászati jelenségeket, a vadászatot, a földművelést, a harci tevékenységeket stb.¹³⁸

A jóslócsontok feliratait, a tudományos vizsgálat eredményei szerint, a királyi háztartáson belül vagy annak számára végzett jövőmondási ceremóniák emlékei. Ezekből, valamint a környéken talált tizenegy nagy méretű királyi sírból világossá vált, hogy az addig vitatott történetiségű Shang-dinasztia valóban létezett. A tizenegy sír pontosan megfelel a hagyomány szerint e helyen, a korabeli Yin fővárosban eltemetett uralkodó számának.¹³⁹ A tizenkettedik király a dinasztia bukásakor, a Zhou-hódítás idején vesztette életét, és nyilvánvalóan nem kaphatott királyi temetést. A feliratos jóslócsontok túlnyomó többsége a Shang-dinasztia utolsó, mintegy 230 éves korszakából származik, amikor az uralkodók székhelye Shang városában, a későbbi Yinben találták.¹⁴⁰

Yinxu-ben számos speciális műhelyterületet tártak fel, amelyek bizonyítják a kerámiagyártást és a kiegészítéshez szükséges kemencék építését és mindenekelőtt a nagyszámú csont- és teknőshéj-feldolgozást, valamint jádatárgyak készítését.¹⁴¹ A késő Shang- (Yin-) dinasztia időszakában a bronzszerszámok készítése és a bronzedények öntése megmutatja, hogy ekkor a bronzgyártó technológia magas fejlettségű volt Kínában. Az eljárás során kiváló minőségű öntőformákat és olvasztott „bronzmagokat” használtak, amelyeket előkészítettek a zsugorodás és a törés megelőzése érdekében. A formákat meglehetősen kis mennyiségű agyagból és ennek megfelelően nagy mennyiségű homokból állították elő, és felhasználás előtt felszívták őket, hogy nagy ellenálló képességűek legyenek a hőkezeléssel, alacsony hővezető képességgel és magas porozitással szemben

¹³⁵ Cheung 2017: 34; Zhao 2013: 244.

¹³⁶ Keightley 2000: 127.

¹³⁷ Keightley 2000: 129–130.

¹³⁸ Campbell 2014: 148.

¹³⁹ Xu 2002: 10.

¹⁴⁰ Keightley 1978: 139.

¹⁴¹ Campbell 2011: 1284–1987.

az öntés során a megfelelő szellőzés érdekében. Számos nagy bronzöntödét találtak. Az eddig feltárt legnagyobb telephely területe meghaladja az öt hektárt.¹⁴²

A magasabban fekvő királyi sírokban áldozati gödrök vannak, szekerekkel és olyan emberi maradványokkal, akik áldozatok voltak. Az ezekben a sírokban található temetkezési tárgyak közé tartoznak a díszített rituális bronzedények, a jádeáruk és a kerámiák. A palotában, a műhelyekben és a Yinxu-romokban található királyi sírokban feltárt kidolgozott és „kifinomult” bronztárgyak fontos bizonyítékai a késő Shang-dinasztia bronzcivilizációjának, amelyet az „élet minden területén” „kiforrottság és komplexitás” jellemzett.¹⁴³ Az olyan gyönyörű bronzereklyék, mint a Houmuwu *Ding*, egy körülbelül 800 kg tömegű, négylábú szögletes áldozati élelmiszeredény, a kínai bronzcivilizáció egyedi jellemzőit mutatják be. 1976-ban előkerült egy bronz hármasedény Yinxu romjainál.¹⁴⁴ A Yinxu-romok felfedezése azért volt jelentős, mert a több mint háromezer évvel ezelőtt létezett ősi kultúra „panorámája”, amely betekintést nyújt olyan területekbe, mint a kínai írásrendszer kialakulása, az építészet, a mezőgazdaság. Mint a korai Kína egyik legfontosabb fővárosi helyszíne, a Yinxu-romok elrendezése jelentős hatással volt a későbbi kínai fővárosok építésére és fejlődésére. Az a tény, hogy a helyszín épületeit egyértelműen különböző funkciókra tervezték, például kézművesműhelynek és palotaudvarnak, azt mutatja, hogy akkoriban kifejlett társadalmi tagolódás és irányítótöbbség működött. A yinxu-i ásatás feltárja a késő Shang-dinasztia népének társadalmi életét, tükrözve a technikai és tudásbeli innovációkat, a bronzöntéstől a naptárrendszerig. Az olyan felfedezések, mint a kétkerekű, fékkal rendelkező lovaskocsi, harci szekér ezt példázzák, megmutatva az adott fejlettségi szintet.¹⁴⁵

A jóslási szertartásokban használt csontokon szerepelő feliratok az eddig felfedezett ténylegesen legkorábbi kínai írásbeliség jelei, amelyek segítettek egyértelmű feljegyzéseket készíteni azokról a kisebb és nagyobb eseményekről, amelyek a tizenkét késő Shang király uralkodása alatt történtek. A jóslócsontok anyaga az anyagi leletekben túlnyomórészt teknősök haspáncélja, szarvasmarha lapockacsontja, de előfordul közöttük marhaborda, birka, medve, ló, szarvas lapockacsontja és más állati csontok.¹⁴⁶ A leletek között vannak még feliratos szarvas- és marhakoponyák, sőt emberi koponyák is. Ezek azonban nagyon ritkák, és valószínűleg nem jóslásra használták őket, hanem más célokat szolgáltak a rajtuk lévő feliratok.¹⁴⁷ A teknőspáncélok csak a Shang-dinasztia

¹⁴² Flad 2018: 124–125.

¹⁴³ Gernet 2001: 51.

¹⁴⁴ Gettens 1969: 28; Wilson 1997. <https://publications.asia.si.edu/jades/default.php>. 4.

¹⁴⁵ Liu 2003: 23; Flad 2018: 126; Gernet 2001: 52–53.

¹⁴⁶ Keightley 1978: 9, 139, 140, 203.

¹⁴⁷ Zhou 1976: 7; Xu 2002: 34.

idején jelentek meg. A legkorábbi ilyen célokra előkészített teknősmaradványok – vésett, fűrt mélyedésekkel ellátva – Erligangnál kerültek elő, a legkorábbi Shang-rétegből. Az Erligang-korszak végén a teknőspáncélok száma már jelentős volt, Anyangban pedig már a teknőspáncélok és a lapockacsontok körülbelül egyforma arányban fordultak elő.¹⁴⁸ A Yinxu területén talált jóslócsontokon látható feliratok tanúságot tesznek a világ egyik legrégebbi írásrendszeréről, az általuk bemutatott ősi hiedelmekről és a társadalmi szerkezet alakulásáról.¹⁴⁹ Ki kell emelni, hogy Yin városa (Anyang) mint a kései Shang-kor kulturális, hatalmi és szakrális központjának világa tárul fel, míg a szélesebb társadalom és a társadalmi identitás alapvető megosztottságai rokon csoportokra támaszkodtak az Anyang-kultúra időszakában is.¹⁵⁰

A Shang-Zhou-hatalomváltás a történeti források és a régészeti kutatások tükrében

A konfuciánus történetírásban a Zhou-dinasztia alapítóit igen nagy tisztelet övezte, így a dinasztia megalapításának körülményei is a korai történeti művekből ismerhetők meg.¹⁵¹ A hagyományos történelmi művek az első Zhou királyt (a hagyomány szerinti Zhou Wen *wang*-ot) úgy mutatják be, hogy területe a távoli nyugaton, a mai Sanhszi tartományban feküdt. Állítólag az utolsó Shang-házból való király tartotta magánál túszként, és népe váltotta ki a fogságból. Fia (a hagyomány szerinti Zhou Wu *wang*) vezette azt a felkelést vagy támadást, amely megfosztotta trónjától az utolsó Shang uralkodót. Feltételezhető, hogy a Zhou ura cím említése szintén egy Zhou-jogcím ráruházása egy olyan Shang korabeli személyre, aki eredetileg alighanem inkább nemzetségfő volt, aztán később önálló vagy részuralkodó. Utóda Wu *wang* volt ténylegesen a Zhou-dinasztia első királya.¹⁵²

Nézzük meg ezt részletesebben. A Zhou-dinasztia megalakulása az i. e. 1050 és i. e. 1025 közötti időszakra tehető, amikor is a Shang- (Yin-) dinasztia uralmát megdöntötte a Zhou-nemzetség. A Shang királyok alattvalójaként, a Zhou-nemzetség vezetője Jili a hagyományban a nemzetség alapítójának tekintett Tai legfiatalabb fia volt, több Xirong törzset meghódított, felemelkedése és hatalmának növekedése „annyira megrettentette a királyt, hogy az megölette”. Utódai a Jangce vidékére menekültek, ahol létrehozták Wu államot az ottani törzsek

¹⁴⁸ Keightley 1978: 3, 8–9.

¹⁴⁹ Bagley 2004: 201–204.

¹⁵⁰ Campbell 2014: 187.

¹⁵¹ Gernet 2001: 58.

¹⁵² FitzGerald 1989: 72.

között. Jili fia, utóda Ji Chang, „akit később a Wen *wang* pusztumusz címmel ruháztak fel, elismertette főségét”¹⁵³ a nyugati vidék törzsi vezetőivel. Zhou uralkodójaként vezetett egy „félbarbár” államot, hosszú ideig a civilizált kínaiak és a nomád megszállók harcterén. Valamikor Zhou székhelyét Fengbe költöztette (a mai Xi'an területén belül), állítólag a Shang király Zhou jóváhagyásával (aki „hatalma” elismerésének jeleként megajándékozta egy íjjal, egy csatabárdal, s egy alabárdal”¹⁵⁴), és felvette a Xi *bo* („Nyugat ura” – a *bo* jelentése „legidősebb fivér”, „atyai nagybáty”, a nagycsalád legidősebb fivére, vagyis eredeti feje, „főnök”, „nemzetségfő” – K 782¹⁵⁵) címet, és fenyegetni kezdte Shangot. Nem sokkal ezután Shang Zhou Xin *wang* (vagy Zi Zhou), az utolsó Shang uralkodó elfogta és bebörtönözte. Fogságából három év után akkor nyerte el szabadságát, amikor Zhou népe váltságdíjat fizetett érte. Visszatért Zhou-ba, ahol később Zhou Xin ellen szervezkedett, és azalatt, amíg azt lekötötte a Huaihe partjainak mentén élő barbárokkal vívott háborúja, seregei benyomultak a Shang-dinasztia azon területeire, amelyek a mai Hunanban találhatók. A Zhou hadak győzedelmes előrenyomulása közben vívott egyik ütközetben nem tisztázott körülmények között az életét vesztette. Wen fia, Ji Fa és szövetségese Jiang Ziya i. e. 1046 körül (a korai dátumok vitatottak, különböző történészek a csata dátumát az i. e. 1122 és 1027 közötti időszakra teszik) 45 000 emberből és 300 szekérből álló hadsereget vezetett át a Huanghe-n, és legyőzte Zhou Xin királyt a Huanghe-től északra lévő Muye melletti csatában, és az utolsó Shang uralkodó egy verzió szerint öngyilkos lett, magára gyújtva palotáját vagy egy másik verzió szerint lefejezték, ezután a győztes Zhou felvette a Wu *wang* címet, és ezzel vette kezdetét a Zhou-dinasztia regnálása.¹⁵⁶

A régészet is bizonyos értelemben választ adhat a kérdésre. Az 1997-es ásatás során láthatóvá vált, hogy van egy nagy városmag, amely egy kétszintű szerkezetről árulkodik. Ez azt jelenti, hogy egyetlen hatalmi és gazdasági központ volt, és a környező régiókban kisebb települések tartkítják a rendszert. A régészeti adatok két feltűnő változást tárnak fel, amelyek a Shang-hatalom elvesztéséhez vezettek. Először is, a kulturális sokszínűség elveszett. A kulturális sokszínűség kulcsfontosságú a társadalom stabilitásának a megőrzésében. Ha összehasonlítjuk a késői Shang korai szakaszának és a késői Shang későbbi szakaszának, Yinnek a kulturális anyagát, egyértelműen látható a kulturális sokszínűség elvesztése. Megtudhatjuk, hogy kezdetben, a főváros felállításkor különböző régiókból érkeztek emberek. Amikor megnyitották a lakótelepeket, láthattuk a különbségeket. Ha azonban később, a késő Shang-időszakbeli ása-

¹⁵³ Maspero 1978: 61.

¹⁵⁴ Maspero 1978: 61.

¹⁵⁵ Karlgren 1996: 206–207; Schuessler 2007: 169.

¹⁵⁶ Li 2006: 27–29; Li 2013: 6; Shaughnessy 1999: 299–303, 310; Gernet 2001: 58.

tásokat nézzük, sok egyformaságot látunk. Egészen más kultúra alakult ki a két időszak között. Így a kulturális sokszínűség elvesztése egy másik magyarázat lehet a Shang-civilizáció összeomlására.¹⁵⁷

A XXI. század első tíz évében az anyagi régészeti munka – az új terepmunka-stratégiák és kutatási módszerek elfogadásával – nagymértékben megnövelte az egykori állapot megértését, Xinxu városszerkezetére, lakossági elrendezésére és társadalmi szervezetére összpontosítva. Ezek a feltárások is bizonyítják a kulturális sokszínűség elvesztése és a Shang állam összeomlása közötti összefüggést is.¹⁵⁸

Az az időszak, amely a Shang-korból átvezet a Zhou-korba, a predinasztikus Zhou-kultúra ismeretén keresztül megvilágíthatja az átmenet valós folyamatát. Régészeti vizsgálata már az 1930-as évekre vezethető vissza, és máig a predinasztikus Zhou-kultúra fontos régészeti felfedezései közé tartoznak korai telepek és temetők maradványai Fengxi-ben, Liujia-ban, Licunban, Zhengjiapóban, Zhifangtou-ban, Baoji-ban, Nianzipo-ban és Beilü-ben. E felfedezések alapján a következők állíthatók a predinasztikus Zhou-val kapcsolatban. A Zhou nép anyagi kultúrájának a Zhengjiapo–Beilü-lelőhelyeket tekinthetjük, amelyeket a négyzet alakú bronz háromlábúak jellemeznek, amelyek mellett kevés kerámia háromlábút is találtak. A doujitai-i háromlábúakkal ellátott korai sírok által képviselt kulturális maradványok valószínűleg a predinasztikus Zhou anyagi kultúráját jelentik, tipikus helyszíneként pedig a korai településeket és sírokat tarthatjuk számon Nianzipo-ban. A Zhengjiapo-ban feltárt maradványok összességében jobban hasonlítanak a korai nyugati Zhou Zhangjiapo-beli maradványaihoz, és a lehető legkorábbi dátum az az időszak, amikor Wen király letelepedett a Feng fővárosában. Viták folynak viszont abban a tekintetben, hogy vannak, akik, a nyugati Guanzhong régióban a késői Shang-dinasztia minden jelentősebb leletmaradványát a predinasztikus Zhou-kultúrának tekintik, és három időszakként kezelik: Tai király ideje (nagyjából kortárs a Yinxu II. fázisával), a Gugongtól a Jili-ig terjedő időszak (megközelítőleg a Yinxu III. fázisával egyidős) és Wen király időszaka (Yinxu IV. fázisa). A predinasztikus Zhou-kultúra kutatása során a kutatók megosztottsága főként a következőknek tudható be: hogyan értelmezik a történelmi dokumentumokat; hogyan közelíti meg a predinasztikus Zhou-kultúrát, és szerintük történt-e jelentős változás a Zhou-kultúrában a főváros elköltözése után; továbbá azt gondolják-e, hogy a Shang-dinasztia megdöntése után új változás következett be a Zhou-kultúrában. A predinasztikus Zhou-kultúra vizsgálata során fontos a releváns történelmi dokumentumok körültekintő tanulmányozása és a megbízhatatlan anyagok kiszűrése. A meglévő dokumentumokból ítélve a Zhou a nyugati régió kultúrá-

¹⁵⁷ Bagley 1999: 186, 207.

¹⁵⁸ Flad 2018: 129–130.

jából származott, és nem tartozott a közép-alföldi kultúrákhoz. A Zhouyuan és Fenghao környékére költözött nagyobb Zhou-településekről származó anyagmaradványokat referenciapontnak kell tekinteni a predinasztikus és a dinasztikus Zhou-kultúra összehasonlításához-azonosításához.¹⁵⁹

A korai Zhou-korszak régészeti kutatásai (Nyugat Zhou) olyan kulcsfontosságú helyszínekre összpontosítanak, mint Zhouyuan (korai főváros) és Fenghao, feltárva fejlett bronzműhelyeket (például Houma), palotaszerkezeteket és rituális bronzedényeket (*ding*, *gui*), amelyekbe „a kor történelme van beleírva”, valamint olyan új leleteket is feltárva, mint a guodi-i bambuszcédulák, amelyek alapján feltérképezhető a dinasztia átmenete és kifinomult kultúrája a jóslócsontok időszakától a bonyolult államhatalomig. Főbb régészeti lelőhelyeket találtak Zhouyuan telepen (Shaanxi-ban), amelyen feltárták a kezdeti királyi központot, ahol palotaalapokat, bronzöntödéket és szertartásos műtárgyakat találtak, Fenghao (Xi'an közelében) feltárása megerősítette, hogy Zhou fő központi státuszát birtokolta. Egy másik jelentős nyugati Zhou-főváros és közigazgatási központ Huoma és Niocun (Shanxi) lelőhelye, masszív bronzöntödékek maradványaival, amelyek bemutatják a Zhou fémmegmunkálás mértékét és szervezettségét. Yangzishanban (Suizhou-ban) részuralkodók sírjait találták, amelyek a Zhou-befolyás mértékét és a korai állami struktúrákat demonstrálják.¹⁶⁰

A kelet-kínai Jiangsu tartománybeli Suzhou-ban található Tangbei lelőhelyen végzett régészeti ásatások a bronzkori kulturális fejlődés szinte teljes sorozatát mutatják be a Taihu-tó keleti részén, és egy kulcsfontosságú kronológiai hiányosságot tölthetnek be a szakértők által bemutatott eredményekből. A Tangbei lelőhely a késő Shang-dinasztia és a korai Zhou-dinasztia korabeli régészeti lelőhelyek központi csoportját alkotja a Taihu-tó körül. A szucsoui Tangbei lelőhelyen az ásatások számos leletre bukkantak, többek között kerámiára, kőeszközökre, csonteszközökre és bronztárgyakra. Ezek a leletek segítenek rekonstruálni a Taihu-tó régiójának élet- és termelési mintáit a késő Shang-dinasztia és a korai Zhou-dinasztia között. A lelőhely északi részén az alapvető településszerkezetet emelvények és vizesárok jellemzik. A területen olyan elemek találhatók, mint a hamugödörök, kutak és égetettföld-lerakódások, valamint egy sír és két feltételezett kemencemaradvány. Jelentős számú kerámia- és bronztárgy is előkerült.¹⁶¹

A legészakibb Zhou részállam Yan volt. Központja a mai Pekingtől délre fekvő Liulihe helyén állt. A lelőhelyet a korai nyugati Zhou korszakában alapították. A lelőhelyen feltárt leletek túlnyomó többsége valóban egyértelműen Zhou-stílust mutat. A több tucat jóslócsontfelirat talán a Zhou-központtal való

¹⁵⁹ Wang–Xu 2012: 71.

¹⁶⁰ *Studies of the...* 2023: 8.

¹⁶¹ Jiang 2025: 41–42.

kapcsolatot jelzi. A temető homogén Zhou kulturális maradványokat és stílust is mutatott. Yan részuralkodójának sírját számos fémtárggyal együtt találták meg, köztük öntött bronzedényekkel, amelyek között szakrális felajánlási *ding*eket is feltártak. Ezek a feliratok Yant a legészakibb Zhou-területként, valamint Yan Zhou-államként való megalapítását jelzik

A mai Pekingtől délebbre, a Taihang-hegység keleti lábai mentén húzódó területen az 1970-es évektől az 1990-es évek végéig tartó ásatások számos Zhou-lelőhelyet találtak, köztük néhány korai nyugati Zhou-lelőhelyet, például: Zhangjiawa (Peking környékén), Yaozhuang (Hebei-ben), Xizhangcun (Hubei-ben) és Nanxianwang (Hubei és Xingtai). Ezen helyek közül többet későbbi történelmi szövegek említenek, például Nanxianwang helyszíne valójában a Xing részállam székhelye lehetett. A régészeti kutatás öt nagy nyugati Zhou-sírt tárt fel a helyszínen, amelyeket a Xing részuralkodók sírjaiként azonosítottak.

Magában a Taihang-hegységben, valamint a nyugati lejtők mentén további nyugati Zhou-lelőhelyeket is találtak, amelyek meglehetősen nagyok voltak, és feltárásuk azt igazolta, hogy ezek fontos részállami központok. A Tianma-Qucunnál végzett kutatások például feltártak egy jelentős temetőt, ami elvezetett a helyszín azonosításához a történelmileg ismert, azonos Jin nevű állam fővárosaként. A helyszín jellemzői annyira jellemzőek a Közép-síkság Zhou régiójára, hogy a Nyugat-Zhou által létrehozott részállam közvetlen központi irányítására utalnak.¹⁶²

A radiokarbonos kormeghatározás finomítja Kína korai dinasztiáinak kronológiáját. Ezt a módszert sikeresen alkalmazták a pekingi Fangshan kerületben található Liulihe lelőhelyen található M1902-es sír kormeghatározásában. Liulihe a Yan állam fővárosa volt a nyugati Zhou-dinasztia idején, és e sír feltárása volt az egyik legfontosabb felfedezés a közelmúltbeli terepkutatások során. A sírban talált bronzfeliratok a „Shao hercege, a Nagy Őrző felépítette Yan fővárosát” történelmi eseményt örökít meg a korai nyugati Zhou-korban, jelezve mind a Yan állam, mind Peking városának eredetét. A sír tulajdonosa, Zuoce Huan személyesen tanúja volt ennek az eseménynek. A feliratok szerint Yan hivatalos történészeként szolgált, részt vett a várossal építésében és a kapcsolódó szertartásokon, és élményeit bronzedényeken örökítette meg, amelyek a túlvilágra kísérték. Radiokarbonos kormeghatározás és ugyanazon személy fogmetszeteinek, valamint többszörös csontszöveiteinek statisztikai elemzése révén a kutatók megállapították, hogy halálának legvalószínűbb időtartománya i. e. 1045 és 1010 közé tehető, ami a sír építésének a dátumát jelzi. Ugyanebben a sírban az áldozati kutyák és juhok csontjainak kormeghatározási eredményei,

¹⁶² Xu 2020: 31–32.

a bronzedényekből származó bambusztöredékek és a koporsó különböző részeiből származó deszkák mind alátámasztották ezt a megállapítást.

Az archeometriai kutatások fejlődése folyamatosan gazdagítja a dinasztia mindennapi életéről alkotott ismereteinket, és a nagy pontosságú kormeghatározás pontosabb időbeli keretet biztosít az ilyen jellegű ismeretekhez. A kulcsfontosságú időpontok meghatározásán és a kulturális kronológia finomításán túl a nagyobb pontosságú kormeghatározás lehetővé teszi a történelmi folyamatok, például a csere, a migráció és a társadalmi átalakulás dinamikusabb és többdimenziós megfigyelését. A nyugati Zhou-korszak példájánál fogva, a közelmúltbeli régészeti felfedezések által felvetett egyik fő kérdés annak tisztázása, hogy az új dinasztia hogyan teremtette meg a hatalmi rendet a meghódított területeken. Miután Zhou megdöntötte a Shang-dinasztiát, nagyszabású birtokba vételre került sor az újonnan megszerzett területeken Wu és Cheng királyok uralkodása alatt. Bár a ránk maradt és feltárt szövegek nagy vonalakban vázolják ezt a folyamatot, sok részlet továbbra sem tisztázott. Régészetileg a Zhou kulturális maradványok széles körű megjelenése a keleti régiókban a korai nyugati Zhou idején nagyrészt megerősíti a Zhou birtokba vételek földrajzi kiterjedését.¹⁶³

A folyamat jellegét Falkenhausen egy műve plasztikusan, részletes vizsgálat alapján mutatja be. Vizsgálatának célpontjai a társadalmi struktúra hosszas változásaira fókuszálnak. Ezek a változások a folyamat elején szinte alig észrevehetőek a Shang- (Yin-) kor utolsó időszakához képest, majd folyamatosan felgyorsulnak a nyugati Zhou-időszak későbbi századaiban.¹⁶⁴ Mindez felveti annak tényét, hogy a hagyomány szövegei és a régészeti adatok „konfliktusosak”.¹⁶⁵

Abban a körzetben, ahol a predinasztikus Zhou-időszakban a nemzetségi ősök temetkezési helye volt, egy 2004-es ásatás feltárt egy a korai nyugati Zhou elejéről származó szentély-palota együttest, a Zhougongmiao-t (Qianshanban) 25-km-re nyugatra Zhuangbai-tól. Ez lehetett az egyik székváros a Zhou-síkságon. A leletegyüttes szerkezete azonban felvet egy általánosabb kérdést, a „város” értelmezésének kérdését, hiszen itt nincs szó tényleges urbanizációról, mert az ilyen székhelyek voltaképpen rezidenciák, amelyek az uralkodói lakhelyeket (az udvartartás és a kiszolgáló személyzet számára szolgáló helyiségekkel kiegészülve) és szentélyeit tartalmazzák. (Nem úgy, mint például Fengzhu [Qianshanban], lelőhelyen, ahol kerámia- és bronzedényműhelyeket, és kő- és csonteszközműhelyeket tártak fel.) Mindez egy folyamatosságot mutat a pre-Shang Erlitou, a Shang Erligang és a Shang (Yin) Anyang leletanyagaival.¹⁶⁶

¹⁶³ Ouyang-Lin–Wu Xiaohong 2025: 4–5.

¹⁶⁴ Falkenhausen 2006: 7–11.

¹⁶⁵ Falkenhausen 2006: 15.

¹⁶⁶ Falkenhausen 2006: 33–34.

A feltárások több helyről származó temetők leletanyagából (Zhuangbainban, Fufengben,¹⁶⁷ Shaanxi-ban, Yu állam temetői Baoji közelében; Jin urinak sírjai Tianma-Qucunban, Shanxi-ban; és ásatások a Guo állami temetőben Shangcunlingban, Henanban,¹⁶⁸ a Shangma temető több mint 1300 sírját tartalmazza Houma [Shanxi] közelében, a korai nyugati Zhou úgynevezett Shang temetkezései a Henan állambeli Luoyangban és Qufu-ban, Shandongban; Zhou-temetők Zhangjiapo közelében¹⁶⁹), amelyek Kína északnyugati és északi részén találhatók, a királyi Zhou és legrangosabb területi leszármazásaik központjaiban, Falkenhausen kimutatja a Nyugati Zhou-korszak során bekövetkezett változások „menetét” az elit nemzetségek leszármazási vonalainak átszerveződésében, majd mindebből egy „statisztikailag reprezentatív” adathalmaz kiterjesztett elemzését végzi el.¹⁷⁰ A temetkezési adatok a nemzetségi szerkezeten belüli és a nemzetségek közötti differenciálódásra utalnak – a királyi nemzetség és rokon nemzetségei dominanciájával – a sírmellékletek (szertartási kerámia- és bronzedények és utóbbiak feliratai) alapján.¹⁷¹ Ezt erősíti meg egy másik figyelemre méltó tény, hogy a vízszabályozási munkálatokra utaló leletek elsősorban a Wei-, a Fen- és a Sárga-folyó északi és északnyugati vízelvezető csatornáinak maradványaiból állnak, amely területek a Zhou-ház közvetlen fennhatósága alatt álltak.¹⁷²

A régészeti adatok alapján a hatalmi helyzetben bekövetkező váltás a társadalmi szerkezetben csak viszonylag kis közvetlen változásokat hozott magával, ám a Zhou-kor az az időszak, amikor a későbbiek folyamán a társadalmi szervezet olyan hosszan tartó átépülésen megy keresztül, amelyben a hatalmi struktúra meghatározóan kiterjed a társadalom egészére és ennek folyományaként a faluközösségek életének felülről szervezésére. A helyzet bonyolultabb és komplexebb a régészeti adatok alapján végzett értelmezés szerint, ugyanis egyszerre beszélhetünk egyfajta hatalmi komplexum kiépüléséről és a lokális identitások erősségéről.¹⁷³ Ez a folyamat folytatódik a későbbi dinasztiák alatt is, néhány jelentős régészeti felfedezés („dramatic archaeological discoveries”) azt látszik igazolni, hogy ez a helyzet a Qin-korban és kisebb mértékben a Han-korszakban is.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Falkenhausen 2006: 47–48.

¹⁶⁸ Falkenhausen 2006: 78–83.

¹⁶⁹ Falkenhausen 2006: 109–113.

¹⁷⁰ Falkenhausen 2006: 130.

¹⁷¹ Falkenhausen 2006: 177–179.

¹⁷² Falkenhausen 2006: 245–246.

¹⁷³ Shelach-Lavi 2015: 287–290.

¹⁷⁴ Shelach-Lavi 2015: 306–307.

Egyfajta összegzés

Az elmúlt néhány évtizedben a kínai régészet dokumentálta az anyagi kultúra széles körű elterjedését. Ez két fő kérdést vet fel. Melyek a kritériumok a régészeti maradványok és a hatalmi struktúrák közötti korrelációhoz? Milyen bizonyítékokkal szolgálhat a leletanyag alapján a használati eszközök és az elittárgyak jelenléte és aránya a társadalom szerkezetének leírásában és értelmezésében, igazolja-e a kulturális expanziót a neolitikus időktől az állami intézményrendszer kialakulásáig tartó hosszú időszakban?¹⁷⁵

A régészeti eredmények azt mutatják, hogy a nagyszámú és széleskörűen elterjedt neolitikori kultúráktól az állam kezdeményeiig a korai Kína egész területét átszöttek a nagy mértékű interakciók. A leletbizonyítékok igazolják, hogy a kínai kultúra nem egyetlen központi területről terjedt el, ahogyan azt sokáig vélték, hanem a földrajzilag kiterjedt, sokszínű, egymásra ható neolitikus kultúrákból alakult ki, és ennek folytatásaként jött létre a korai államok hálózata is, ez pedig új megvilágításba helyezi a kínai élet számos aspektusát, és komplex társadalmi alakulást tételez fel.¹⁷⁶

Az összetett közösségek kultúráinak alakulását Kínában a neolitikumban és a korai államkorszakban, i. e. 7000 és i. e. 1100 között egy folyamatos egymás mellett élés és intenzív interakciók jellemzik. A régészeti anyagokat antropológiai perspektívákon keresztül is ajánlatos értelmezni, szisztematikus elemzési módszereket alkalmazva a település- és temetkezési mintákban. Ezt a jellegzetességet különösen a Sárga-folyó régiójának vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni. Erősek az olyan tényezők közötti összefüggések, mint az éghajlati ingadozások és a környezeti változások, illetve ezek hatása. Hasonlóképpen kapcsolat van a régiók között a halotti szertartások gyakorlatában, a kézműves-szakosodásban, a rituális tevékenységekben, a hadviselésben, az elit áruk cseréjében. Figyelemmel kell lenni a kínai forrásokból származó jelenlegi régészeti adatok kritikus értékelésére is, és ez fordítva is érvényes ahhoz, hogy a feltárások eredményeit megfelelő összefüggéseikben lássuk. Néhány általános tendencia figyelhető meg a társadalmi változásokban, amelyeket számos tényező befolyásolt, meghatározott sorrendben. Ezekből az adatokból próbálható meg a történeti alakulás rekonstruálása a kínai civilizáció korai állapotaiban.¹⁷⁷

A korai kultúrák, illetve a dinasztikus történelem és államalakítás alternatív paradigmáját érdemes látókörünkbe vonni, mert jobban megérthetjük a kínai civilizáció kialakulását és további alakulását, azt, hogy hogyan jön létre egyfajta kulturális hegemonia. Itt az elitek kultúrájáról kell beszélnünk, amely elit

¹⁷⁵ Li 2013: 47.

¹⁷⁶ Chang–Allan 2005: 127–130; Li 2013: 53–54.

¹⁷⁷ Liu 2004: 287.

kultúra először az i.e. második évezred elején kristályosodott ki Erlitou-ban, Hunan tartományban, amelyben a bronz használatát egy sor vallási gyakorlat-hoz kapcsolták, amelyek középpontjában az ősöknek való felajánlások álltak. Ezt követte a régészeti Erligang-kultúra ideje. Régészetiileg, mind Erlitou-ban, mind Erligangban ennek elsődleges jelzői bronzedények, amelyek közös motívum- és rituális formakészlettel rendelkeznek. Ebben az időben kulturális hegemónia jött létre a kínai kontinentális régió felett az ezredforduló közepére; ez tulajdonképpen a korai Shang-dinasztia mintázata. Bár a kulturális sokszínűség és a helyi tekintélyek megmaradtak, ez már nem hasonlított a korábbi neolitikus kultúrákhoz, mert nem volt valódi hatalmi kihívója sem hatókörében, sem befolyásában. A Zhou-hatalomváltás ezt a hatókörében, befolyásában központosított kultúrát mintegy megnövekedett módon terjesztette ki. Sőt előrevetítette azt a későbbi közös elitkultúrát, amelyet Konfuciusz idejében a közös rítusok alapján határoztak meg. Így jogosan nevezhetjük a kínai civilizáció kiépítő szakaszának.¹⁷⁸

Felhasznált irodalom

- Allan, Sarah 2007. *Erlitou and the Formation of Chinese Civilization Toward a New Paradigm*. The Journal of Asia Studies 66.2: 461–496. <https://doi.org/10.1017/S002191180700054X>
- Allan, Sarah. 1984. „The Myth of the Xia Dynasty.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 1984.2: 242–256. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00163580>
- Archaeological Sites of the Ancient Shu State: Site of Sanxingdui in Guanghan City, Site of Jinsha in Chengdu City, Sichuan Province; Sichuan Province*. Unesco World Heritage Convention 2018. 2.
- Bagley, Robert 1999. „Shang Archaeology.” In: Michael Loewe – Edward L. Shaughnessy (eds.) *The Cambridge History of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 124–231. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521470308.005>
- Bagley, Robert W. 2004. „Anyang Writing and the Origin of the Chinese Writing System.” In: Stephen Houston (ed.) *The First Writing. Script Invention as History and Process*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 190–249.
- Boltz, William G. 1986. *Early Chinese Writing*. World Archaeology 17.3: 420–434. <https://doi.org/10.1080/00438243.1986.9979980>
- Boltz, William G. 1994. *The Origin and Early Development of the Chinese Writing System*. New Haven: American Oriental Society.
- Boltz, William G. 2000. *The Invention of Writing in China*. Oriens Extremus 42: 1–9.
- Bray, Francesca – Needham, Joseph 1984. *Science and Civilisation in China* Vol. 6. Part II. *Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell – Roderick B, Li Z, He Y and Jing Y. 2011. „Consumption, exchange and production at the Great – Settlement Shang: bone working at Tiesanlu, Anyang.” *Antiquity* 85 (330): 1279–1297. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00062050>

¹⁷⁸ Allan 2007: 463.

- Campbell, Roderick B. 2014. *Archaeology of the Chinese Bronze Age: From Erlitou to Anyang*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Press at UCLA. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdjrr9r>
- Cao, Dingyun 2004. „Identification of Writing in the Xia Period: A Study of Pottery Glyphs in the Erlitou Culture.” *Chinese Archaeology* 5.12: 76–83. <https://doi.org/10.1515/CHAR.2005.5.1.183>
- Cauvin, Jacques 1998. *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture: la révolution des symboles au néolithique*. Paris: Flammarion.
- Chang Kwang-chih (Zhang Guangzhi) 1986. *Archaeology of Ancient China*. New Haven: Yale University Press.
- Chang Kwangchi (Zhang Guangzhi) – Allan, Sarah et al. (ed. Sarah Allan) 2005. *The Formation of Chinese Civilization: An Archaeological Perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Chang Kwangchi (Zhang Guangzhi) 1999. „China on the Eve of the Historical Period.” In: Michael Loewe – Edward L. Shaughnessy (eds.) *The Cambridge History of Ancient China. From the Origins of Civilization to 221 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 37–73. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521470308.003>
- Chen, Xuexiang 2003. „On the Buried Jade Unearthed in the Erlitou Site.” *Cultural Relics of Central China* 3: 23–37.
- Cheung, C. – Jing, Z. – Tang, J. – Weston, D.A. – Richards, M.P. 2017. „Diet, Social Role, and Geographical Origin of Sacrificial Victims from the Yinxu Royal Cemetery, Shang, China: New Evidence for Stable Carbon, Nitrogen, and Sulfur Isotopes.” *Journal of Anthropological Archeology* 48: 28–45. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2017.05.006>
- Childs-Johnson, Elizabeth 2020. *The Oxford Handbook of Early China*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328369.001.0001>
- Cohen, David Joel 2011. „The beginnings of agriculture in China: A Multi-regional View.” *Current Anthropology* 52.4: 273–293. <https://doi.org/10.1086/659965>
- Demattè, Paola 1999. „The Role of Writing in the Process of State Formation in Late Neolithic China.” *East and West* 49.1/4: 241–266.
- Demattè, Paola 2010. „The Origins of Chinese Writing: the Neolithic Evidence.” *Cambridge Archaeological Journal* 20: 211–228. <https://doi.org/10.1017/S0959774310000247>
- Falkenhausen, Lothar 1993. „On the Historiographical Orientation of Chinese Archaeology.” *Antiquity* 67(257): 839–849. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00063821>
- Falkenhausen, Lothar 1994. *Suspended Music: Chime-Bells in the Culture of Bronze Age China*. Berkeley: University of California Press.
- Falkenhausen, Lothar 2006. *Chinese Society in the Age of Confucius (1000–250 BC): The Archaeological Evidence (Ideas, Debates and Perspectives)*. Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology Press – University of California. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdmwwt6>
- Fang Hui – Feinman, Gary M. – Nicholas, Linda M. 2015. *Imperial expansion, public investment, and the long path of history: China's initial political unification and its aftermath*. Chicago: Science & Education, Field Museum of Natural History. <https://doi.org/10.1073/pnas.1419157112>
- Flad R. 2018. „Urbanism as Technology in early China.” *Archaeological research in Asia* 14: 121–134. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2016.09.001>
- Fuller, Dorian Q. – Denham, Tim – Arroyo-Kalin, Manuel – Lucas, Leilani – Stevens, Chris J. – Qin, Ling – Allaby, Robin G. – Purugganan, Michael D. 2014. *Convergent evolution and parallelism in plant domestication revealed by an expanding archaeological record*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A. 111.17, 6147–6152. <https://doi.org/10.1073/pnas.1308937110>
- Fuller, Dorian Q. – Harvey, Emma – Qin, Ling 2007. „Presumed domestication? evidence for wild rice cultivation and domestication in the fifth millennium BC of the Lower Yangtze region.” *Antiquity* 81.312: 316–331. <https://doi.org/10.1017/S0003598X0009520X>

- Fuller, Dorian Q. – Qin, Ling 2009. „Water management and labour in the origins and dispersal of Asian rice.” *World Archaeology* 41.1: 88–111. <https://doi.org/10.1080/00438240802668321>
- Gernet, Jacques 2001. *A kínai civilizáció története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gettens, Rutherford John 1969. *The Freer Chinese Bronzes*. Vol. 2. *Technical Studies*. (Oriental Studies 7.) Washington, DC: Freer Gallery of Art.
- Ghose, Tia 2014. *Mystery of Ancient Chinese Civilization's Disappearance Explained*. The Museum of Life and Science Press.
- Jiang Li 2025. „Archaeological breakthrough helps trace origins, formation of Zhou culture.” *International Journal of Archeology* 13.1: 39–53.
- Keightley, David N. 1978. *Sources of Shang History: The Oracle-Bone Inscriptions of Bronze Age China*. Berkeley: University of California Press.
- Keightley, David N. 2000. *The Ancestral Landscape: Time, Space, and Community in Late Shang China (ca. 1200–1045 B.C.)*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.14904978>
- Kleeman, Terry F. 1998. *Ta Ch'eng, Great Perfection – Religion and Ethnicity in a Chinese Millennial Kingdom*. University of Hawaii Press. <https://doi.org/10.1515/9780824840334>
- Li Feng 2006. *Landscape and Power in Early China. The Crisis and Fall of the Western Zhou 1045–771 BC*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489655>
- Li, Feng 2013. *Early China: A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139034395>
- Li, Xueqin – Harbottle, Garman – Zhang, Juzhang – Wang, Changsui 2003. „The earliest writing? sign use in the seventh millennium BC at Jiahu, Henan Province, China.” *Antiquity* 77: 31–44. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00061329>
- Liu Li et al. (Lee Gyoung-Ah, Jiang Leping – Zhang Juzhong Zhang) 2007. „The earliest rice domestication in China.” *Antiquity* 81.313. <https://doi.org/10.15184/S2978855200902798>
- Liu Li–Xu Hong 2007. „Rethinking Erlitou: legend, history and Chinese archaeology.” *Antiquity* 81.314: 886–901. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00095983>
- Liu Yang – Capon, Edmund eds. 2000. *Masks of Mystery: Ancient Chinese Bronzes from Sanxingdui*. Sydney: Art Gallery of New South Wales.
- Liu, Li – Chen, Xingcan 2012. *The Archaeology of China: From the Late Paleolithic to the Early Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139015301>
- Liu, Li 2003. „The products of minds as well as of hands: production of prestige goods in the Neolithic and early state periods of China.” *Asian Perspectives* 42.1: 1–40. <https://doi.org/10.1353/asi.2003.0025>
- Liu, Li 2004. *The Chinese Neolithic: Trajectories to Early States*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511489624>
- Maspero, Henri 1924. „Légendes mythologiques dans le Chou king.” *Journal Asiatique* (Paris) Tome CCIV: 1–100.
- Maspero, Henri 1978. *Az ókori Kína*. Budapest: Gondolat.
- Normile, Dennis 2016. *Massive flood may have led to China's earliest empire*. American Association for the Advancement of Science. <https://doi.org/10.1126/science.aag0729>
- Nu He 2020. „Longshan Culture Issues: Taoshi and Cosmology.” In: Childs-Johnson, Elizabeth (ed.) *The Oxford Handbook of Early China*. Oxford University Press, 139–157. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328369.013.7>
- Ouyang Xinyi – Lin Yixian – Wu Xiaohong 2025. *Radiocarbon dating refines chronology of China's early dynasties*. Chinese Social Sciences Today. http://english.cssn.cn/skw_culture/CULTURE_Horizontal/202510/t20251022_5919845.shtml (utolsó letöltés: 2026. 04. 27.)

- Pei, Anping. 2002. „Rice paddy and agriculture from the middle reaches of the Yangtze River.” In: Yasuda Yoshinori (ed.) *The origins of agriculture*. New Delhi: Roli, 167–181.
- Sage, Steven F. 1992. *Ancient Sichuan and the Unification of China*. Albany: State University of New York Press.
- Shaughnessy, Edward 1999. „Western Zhou History.” In: *The Cambridge History of Ancient China*. Cambridge: Cambridge University Press, 292–351. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521470308.007>
- Shelach-Lavi, Gideon 2015. *The Archaeology of Early China: from prehistory to the Han Dynasty*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139022682>
- Sit, Victor F. S. 2010. *Chinese City And Urbanism: Evolution And Development*. Singapore: World Scientific. <https://doi.org/10.1142/7607>
- Studies of the Archaeology of Ancient China* 2023. <https://fiveable.me/the-archaeology-of-ancient-china/unit-4> (utolsó letöltés: 2026. 04. 27.)
- Sun Hua 2013. „The Sanxingdui Culture of the Sichuan Basin.” In: Anne P. Underhill (ed.) *A Companion to Chinese Archaeology*. Hoboken, New Jersey: Wiley & Sons – Blackwell Publishing, 147–168. <https://doi.org/10.1002/9781118325698.ch8>
- Underhill, Anne P. 2002. *Craft Production and Social Change in Northern China*. New York: Springer Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-1-4615-0641-6>
- Underhill, Anne (ed.) 2013. *A Companion to Chinese Archeology*. Wiley & Sons – Blackwell Publ. <https://doi.org/10.1002/9781118325698>
- Wang Wei – Xu Lianggao 2012. *Archaeological Investigation into Predynastic Zhou Culture*. Walter de Gruyter GmbH & Co.
- Wilson, Keith 1997. *Jades for Life and Death*. Washington, DC: Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery. <https://publications.asia.si.edu/jades/default.php>
- Wu Qinglong & others 2016. „Outburst flood at 1920 BCE supports historicity of China’s Great Flood and the Xia dynasty.” *Science* 353(6299): 579–582. <https://doi.org/10.1126/science.aaf0842>
- Wu Weixi – Zhu Yarong 2006. *The Sanxingdui site: mystical ancient Shu Kingdom*. Sanxingdui Museum.
- Wu Xiaolong 2017. *Material Culture, Power, and Identity in Ancient China*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316460177>
- Xu Hong 2020. „Introduction to the Xia Period: Definitions, Themes, and Debate”. In: Childs-Johnson, Elizabeth (ed.) *Oxford Handbook of Early China*. Oxford University Press, 160–175. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328369.013.8>
- Xu Hong 2021. *Dynamic Interpretation of Early Cities in Ancient China*. Singapore: Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-981-16-2387-5>
- Xu Liu 2020. „An archaeological perspective of the Western Zhou domain.” *Archaeological Research in Asia* 23: 27–39. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2019.100159>
- Xu Yahui 2002. *Ancient Chinese Writing, Oracle Bone Inscriptions from the Ruins of Yin*. Illustrated guide to the Special Exhibition of Oracle Bone Inscriptions from the Institute of History and Philology, Academia Sinica. Taipei. (National Palace Museum, Govt. Publ. No. 1009100250.)
- Xu, Jay 2001. „Bronze at Sanxingdui.” In: Robert Bagley (ed.) *Ancient Sichuan: Treasures from a Lost Civilization*. Seattle Art Museum – Princeton University Press, 59–152.
- Yuan, Jiarong. 2002. Rice and pottery 10,000 yrs. BP at Hunan Province. In: Yasuda Yoshinori (ed.) *The origins of pottery and agriculture*. New Delhi: Roli, 157–166.
- Yuan, Jing – Campbell, Roderick 2015. „The Origins of Chinese Civilization: Recent archaeometric research.” *Antiquity* 83.319: 96–109. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00098112>
- Yuan, Jing. 2003. „The problem of the origin of domestic animals in Neolithic China.” *Chinese Archaeology* 3: 154–156. <https://doi.org/10.1515/CHAR.2003.3.1.154>

- Zhang, Chi – Hung, Hsiao-chun 2008. „The Neolithic of southern China: origin, development, and dispersal.” *Asian Perspectives* 47.2: 299–329. <https://doi.org/10.1353/asi.0.0004>
- Zhang, Chi – Hung, Hsiao-chun 2010. „The emergence of agriculture in southern China.” *Antiquity* 84.323: 11–25. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00099737>
- Zhang, H. – Merrett, D.C. – Jing, Z. – Tang, J. – He, Y. – Yue, H. – Yue, Z. – Yang, D.Y. 2016. *Osteoarchaeological studies of human systemic stress of early urbanization in Late Shang Anyang, China*. PLOS One 11.4: 0151854. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151854>
- Zhao Chunqing 2013. „The Longshan Culture in Central Henan 2600–1900 B.C.” In: Underhill, Anne (ed.) *A Companion to Chinese Archeology*. Wiley & Sons – Blackwell Publ, 236–254. <https://doi.org/10.1002/9781118325698.ch12>
- Zhao, Zhijun 2010. „New data and new issues for the study of origin of rice agriculture in China.” *Archaeological and Anthropological Sciences* 2.2: 99–105. <https://doi.org/10.1007/s12520-010-0028-x>
- Zhao, Zhijun 2011. „New archaeobotanic data for the study of the origins of agriculture in China.” *Current Anthropology* 52 (suppl. 4): 295–306. <https://doi.org/10.1086/659308>
- Zhou Hongxiang 1976. *Oracle Bone Collections in the United States*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520352308>